

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina 1941–1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima

Redžić, Enver

1996

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/35dcecac-b870-4e92-a405-6a66c4861ac4>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ENVER REDŽIĆ

**BOSNA I HERCEGOVINA 1941-1945.
U NJEMAČKIM I ITALIJANSKIM DOKUMENTIMA**

Sarajevo 1996

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

Knjiga LXXII

Odjeljenje društvenih nauka

Knjiga 41

ENVER REDŽIĆ

**BOSNA I HERCEGOVINA 1941-1945.
U NJEMAČKIM I ITALIJANSKIM DOKUMENTIMA**

Urednik
Avdo Sućeska
član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

UDC 940.53/54+002(949.715)+(943.0+945)

Sarajevo 1996

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

MONOGRAPHS

VOLUME LXXII

Department of social sciences

Vol. 41

ENVER REDŽIĆ

**BOSNIA AND HERZEGOVINA 1941-1945
IN GERMAN AND ITALIAN DOCUMENTS**

Editor

Avdo Sućeska

Member of the Academy of Sciences and Arts
Bosnia i Herzegovina

UDC 940.53/54+002(949.715)+(943.0+945)

Sarajevo 1996

S A D R Ź A J

	Strana
Uvod	5
Okupacija	17
Bečka konferencija i Rimski ugovori	20
Zatečeni ustankom	23
Pacifikacija ustaničkih žarišta	29
Sličnosti i razlike između Nijemaca i Italijana u ocjenama položaja	34
Vojno-politička analiza generala Horstenaua	40
Njemačko "razumijevanje" NDH - italijanska "zaštita" Srba	43
Istočna Bosna - njemački "problem br. 1"	48
Njemačko-hrvatska i italijanska savjetovanja u februaru i martu 1942. godine	57
Uspjesi i neuspjesi njemačko-italijanske i ustaške "pacifikacije" istočne Bosne i Kozare u proljeće i ljeto 1942. godine	62
Iseljavanje folksdojčera iz njemačkih naselja u Bosni	68
Različito njemačko i italijansko viđenje nacionalnih i političkih odnosa u Bosni	71
Hitler nema "viška trupa" za gušenje ustanka	78
Poremećaji i pregrupisavanje među učesnicima u ratu	82
Vojno-politički okvir priprema Muslimanske SS divizije	85
"Komunistička država" na prostoru Bosne i Hrvatske i operacija "Vajs"	90
Otpori formiranju Muslimanske SS divizije u Bosni	100

Pukotine u Osovinu, očekivanja i posljedice italijanske kapitulacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini	106
Različiti pogledi Hitlera i Kašea na Muslimane u NDH	114
"Hrvatska država stoji i pada sa Njemačkom"	119
Himlerove smjernice za Bosnu i Nojbahevov projekat srpske federacije	124
Vojno-državni vrh Rajha o hrvatskom viđenju situacije u zemlji sredinom 1944. godine	129
U pogledu vojne vrijednosti Hitler je davao prednost Muslimanima u poređenju sa Hrvatima	136
Dezerterstvo iz 13. muslimanske SS divizije i domobranskih jedinica u Bosni i Hercegovini tokom rane jeseni 1944.	139
Prema ocjeni Kašea s kraja oktobra 1944. godine povjerenje Muslimana u Nijemce i Hrvate bilo je potpuno uzdrmano	143
Kritičan položaj njemačkih formacija u Bosni i Hercegovini krajem 1944. godine	147
Hitlerova naredba (23. II 1945) da se glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo održi u njemačkim rukama	151
Opšti pogled	153
Summary	161
Indeks	165

Knjiga je štampana uz finansijsku pomoć
Fondacije Soros

Prihvaćeno na sjednici Odjeljenja društvenih nauka od 16. maja
1995, na osnovu recenzija akad. Avde Sućeske i akad. Arifa Tanovića.

UVOD

I

U opsegu odnosa između Osmanskog i Habsburškog Carstva, koji su se smjenjivali s preduzimanjem ratova i zaključivanjem primirja i mira, Bosanci i Austrijanci pripadali su suprotnim ratnim lagerima. Od osnivača Habsburške Monarhije do posljednjeg vladajućeg člana ove dinastičke kuće, Austrija je ispoljavala poseban politički interes za Bosnu i Hercegovinu. Kako saopštava Prelog, historijski hroničar je zabilježio kazivanje papinskog poslanika Burgisa da je Ferdinand Habsburški očekivao da bi se mogao proglasiti kraljem Bosne.

Pobjedom kod Mohača (1526) Turci su demonstrirali ne samo ciljeve svoje ratne strategije već i sposobnost da ih ostvaruju. U sastavu turskih armija Bosanci su imali značajnu ulogu. Što se poslije poraza na Mohačkom polju na habsburškom dvoru ne oglašavaju sa vladarskim pretenzijama na Bosnu, razlog su ratnički uspjesi osmanskih formacija, za koje su svojim doprinosom zaslužni i bosanski ratnici. Od tad pa tokom jednog i po stoljeća, osmanska vojska, u kojoj su bosanske spahije redovno činile važan elemenat njenog sastava, nije znala za poraze na evropskim ratištima. Poraz u velikom ratu pod Bečom 1683. godine označio je prekretnicu u tursko-austrijskom ratovanju, kada otpočinje tursko povlačenje iz Habsburške Monarhije, ali i u defanzivnim turskim ratovima, Bosanci i dalje predstavljaju relevantan faktor u pogledu usporenog povlačenja osmanskih snaga na prostoru između Dunava i Save.

Ratovanje će se postepeno prenositi na teritoriju Bosanskog Pašaluka, koja će se sužavati, da bi se poslije Karlovačkog mira (1699) relativno stabilizovala. Koliko se odnos vojnih

snaga između Osmanske i Habsburške Carevine krajem XVII stoljeća izmijenio u korist Austrije pokazao je duboki prodor u Bosnu habsburške vojske pod komandom princa Eugena Savojskog, koji je 1697. godine osvojio i popalio Sarajevo. Ratovi između Austrije i Turske nastaviće se na području Bosanskog Pašaluka i tokom XVIII stoljeća u kojima će tursko-bosanska vojska uglavnom pobjeđivati (bitka pod Banjalukom 1737, Dubički rat 1788, 1791), ali neće imati snage za ofanzivno ratovanje izvan Bosne. Iako je tokom XIX stoljeća, sve do okupacije 1878, Bosna ostala na miru od Austrije i predstavljala poprište ratnih sukoba bosanskog plemstva sa Portom i seljačkih ustanaka, ona nije izgubila značaj u austrijskoj politici. Maršali i admirali Monarhije, koji su bili uticajan element državno-političkog establišmenta, često su isticali važnost posjedovanja Bosne i Hercegovine kao strateškog i ekonomskog zaleđa Dalmacije, ne skrivajući tako pretenzije Austrije na ove turske pokrajine. Ministarstvo spoljnih poslova i ratno ministarstvo Austrije decenijama su sabirali argumentaciju u prilog posjedovanja Bosne i Hercegovine. Veliki ustanak u Bosni i Hercegovini i istočna kriza 1875-1878. pružili su Habsburškoj Monarhiji šansu da se domogne ovog važnog južnoslavenskog i balkanskog područja, koje je ona odavno priželjkivala i pripremala.

Od Berlinskog kongresa diplomatija Austro-Ugarske Monarhije očekivala je priznanje za zasluge stečene u odbrani hrišćanske Evrope od agresivnog osmanskog turskog islamskog carstva. Radeći u korist Evrope, pri čemu se prije svega rukovodio ravnotežom interesnih sfera, Berlinski kongres opunomoćio je svojim mandatom Austro-Ugarsku Monarhiju da vojnički zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, u njoj uspostavi okupacionu vlast i osigura mir i red. Četiri velike sile, zastupljene na Berlinskom kongresu, prekrojile su političku kartu Evrope. Da bi okupirala Bosnu i Hercegovinu, Austro-Ugarska Monarhija je morala protiv njenog stanovništva voditi pravi rat, što nije bilo predviđeno u njenom ratnom ministarstvu i

Generalštabu. Okupacijom Bosne i Hercegovine bio je temeljito ugrožen opstanak Turske na evropskom tlu, na čijoj će se balkanskoj periferiji ona održati još nekoliko decenija. Najveći gubitnik, zajedno sa Bosnom i Hercegovinom, bili su južnoslavenski narodi, jer se između njih sada ukopala i utvrdila Austro-Ugarska Monarhija sa svojim administrativnim mehanizmom i oružanom silom.

II

Okupacija Bosne i Hercegovine imala je da se provede u znaku Careve političke direktive, date komandantu okupacionih snaga, generalu Josipu Filipoviću. U Carevim instrukcijama postavljena je osnova dugoročne bosanske politike habsburške države, u kojoj se ističe pouzdanost i vjernost bosansko-hercegovačkog katoličkog stanovništva prema Monarhiji, preporučuju pažnja i zaštita muslimanskog naroda, te povezanost katolika i Muslimana kako bi se spriječio savez muslimanskog sa pravoslavnim stanovništvom. Ni žestok otpor austrougarskoj okupaciji, u kojem su Muslimani predstavljali glavnu snagu, nije izazvao promjene u Carevom kursu bosanske politike Austro-Ugarske Monarhije. Naprotiv, svi nadležni faktori bili su obavezni da slijede taj kurs i provodili su ga tokom 40-godišnje austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Ratni protivnici tokom više od tri stoljeća, Bosanci i Austrijanci, u radikalno izmijenjenom položaju prihvatili su realnost. Ako je htio da u okupiranoj Bosni i Hercegovini ima stabilnu upravu, red i mir, vojno-državni vrh Austro-Ugarske Monarhije morao je tražiti oslonac i podršku u redovima na lojalnost spremnih bosanskohercegovačkih društveno-političkih faktora. Uporište okupacionoj upravi tražio je upravo u bosansko-hercegovačkom muslimanskom plemstvu, koje je bilo višestoljetni borovnik protiv Habsburške Monarhije, udarna snaga Osmanske Carevine u ratovima protiv Austrije. S druge strane, ako su htjeli da očuvaju svoj društveni položaj pod austro-ugarskom okupacijom, bosansko-

-hercegovački feudalci su morali da budu realni u procjeni da im je u tom pogledu neophodna naklonost samog vrha Monarhije i nosioca okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini. Istorijski protivnici, svaki iz svojih motiva, pokazali su spremnost da ratne pozicije zamijene odnosima približavanja i saradnje. Samo tako su i jedni (Austro-Ugarska Monarhija) i drugi (bosansko-hercegovačka muslimanska aristokratija) mogli u Bosni i Hercegovini očuvati svoje interese i položaje. Austro-Ugarska Monarhija je mogla ostati u Bosni i Hercegovini samo uz pomoć bosansko-hercegovačkog feudalnog stratuma, a ovaj je mogao sačuvati svoj društveni položaj samo zahvaljujući razumijevanju austro-ugarske aristokratije i protektoratu okupacione vlasti Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini.

Iako su novi odnosi između Habsburške Monarhije i bosansko-hercegovačkih Muslimana bili uslovljeni uzajamnim interesima, radilo se ipak o jednom procesu koji je nužno imao određene faze. Inauguracija novih odnosa nikako nije mogla imati karakter dekreta. Stoga su oni morali da se u praksi provjeravaju i potvrđuju.

Već u zimu 1881/2. godine promuslimanski kurs austro-ugarske politike podnio je težak udarac učešćem Muslimana istočne Hercegovine u ustanku zajedno sa Srbima ovog područja. Povod ustanku bio je vojni zakon kojim je Austro-Ugarska uspostavila opštu vojnu obavezu u Bosni i Hercegovini. Ovim činom ona je de facto negirala sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, koji nije bio doveden u pitanje odlukama Berlinskog kongresa. Poslije oružanog otpora austro-ugarskoj okupaciji, Monarhija je morala da vodi još jedan pravi rat u okupiranoj zemlji, jer su hercegovački Srbi i Muslimani odbili da daju regrutne kontingente za austrougarsku vojsku. Primorana da ratom obezbijedi okupacione planove, Austro-Ugarska je i poslije Hercegovačkog ustanka i značajnog učešća Muslimana u njemu nastavila sa politikom oslonca

na bosansko-hercegovačke Muslimane. Neposredno poslije pacifikacije ustaničkog područja Zajednička vlada Habsburške Monarhije pristupila je utvrđivanju dugoročne bosansko-hercegovačke politike. Kalajev Memorandum od maja 1882. godine sadržavao je osnove političke strategije Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Ona je imala dva fundamentalna cilja. Jedan je bio aneksija Bosne i Hercegovine, a drugi regulisanje odnosa sa bosansko-hercegovačkim muslimanskim feudalcima, u kojima vidi potencijalne protagoniste austro-ugarske državne ideje u Bosni i Hercegovini, prema kojoj je trebalo da se bosansko-hercegovački muslimani formiraju kao "politički narod", privržen i odan Habsburškoj Monarhiji. Saglasno ovim intencijama Kalaj je u Memorandumu zagovarao, a u 20-godišnjoj praksi kao zajednički ministar finansija provodio, stanovište da se u bosansko-hercegovačku žandarmeriju kao čuvari okupacionog poretka uzimaju pretežno Muslimani.

Berlinski kongres donio je veliku afirmaciju i prestiž Njemačke u Evropi. Nastupio je period kada u Njemačkoj dolazi do izražaja težnja za dominacijom u Evropi i svijetu. "Srednja Evropa" imala je značaj "životnog prostora" Njemačke, koja je već 1879. godine zaključila odbrambeni savez sa Austro-Ugarskom. Za kratko vrijeme (1882) dvojni savez pretvoriće se u trojni savez pristupanjem Italije. U njemu je ulogu hegemonu imala Njemačka, koja je inaugurisala pravac prema jugoistoku ("Drang nach Südosten"). Iz ovog prostora vodio je put ekspanzije na Istok ("Drang nach Osten"). Svi njemački potencijali bili su mobilisani i usmjereni ostvarenju kategoričkog imperativa njemačke svjetske pozicije. Istorijska nauka u Njemačkoj izrazila je to stanje riječima: "Svjetska sila ili poraz" (Fridrih Bernhardi). Srednju Evropu teritorijalno su pokrivale Njemačka i Austro-Ugarska, ali je stvarni gazda bila Njemačka. Jugoistočna Evropa predstavljala je glavno interesno područje Austro-Ugarske, a istovremeno je bila u funkciji evropske i bliskoistočne politike Njemačke, za koju je ovaj

prostor imao značaj dopunskog snabdjevača poljoprivrednim dobrima i industrijskim sirovinama (Andrej Mitrović). Saveznik Njemačke, Austro-Ugarska se i sama našla u interesnoj sferi Rajha. Hegemoniju Njemačke morala je da podnosi njena saveznica Habsburška Monarhija, kao što su zemlje jugoistočne Evrope bile primorane da gube nezavisnost i potčinjavaju se Njemačkoj. Naboj ekspanzionizma neizbježno je vodio u rat između Istoka i Zapada. Car Vilhelm II i njemački vojno-državni vrh smatrali su da je otvoren "svjetsko-istorijski proces koji se svrstava u kategoriju seobe naroda" (Fric Fišer). Galopom se išlo u susret ratu između germanstva i slavenstva koji je imao da odluči budućnost Evrope i čovječanstva. U berlinskom generalštabu nije bilo dvoumljenja da će njemačko oružje donijeti odluku.

Sa podrškom i zaštitom Trojnog saveza i u njemu prvenstveno Njemačke, Austro-Ugarska je mogla da se učvršćuje u Bosni i Hercegovini i iz nje na Balkanu. Ipak, bilo je potrebno da prođu tri decenije njene vladavine u Bosni i Hercegovini da bi se stekli unutrašnji i međunarodni uslovi da okupacioni status Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska Monarhija pretvori u aneksiju. To je provedeno u oktobru 1908, što je bilo praćeno aneksionom krizom, koja nije dublje potresla međunarodne pozicije Habsburške Monarhije. Naprotiv, Austro-Ugarska je već sljedeće godine mogla da konstatuje da je Evropa neće dalje uznemiravati zbog čina aneksije. Razloga za nezadovoljstvo imala je naročito Srbija, a zatim i jugoslavenški pokreti u Austro-Ugarskoj. Sama Bosna i Hercegovina nije imala snage da se odupre novom stanju oblicima ozbiljnijeg otpora, koji bi izlazio izvan okvira lojalne opozicije. Šta više, pošto su i Turska i Srbija prihvatile realnost aneksije, legitimna muslimanska politika izrazila je spremnost da sarađuje sa režimom. Veliki cilj Kalajeve politike - aneksija Bosne i Hercegovine - bio je ostvaren bez Kalaja. U postaneksionom periodu Muslimanska narodna organizacija (MNO), najuticajnija politička organizacija Muslimana, postaće jedan

od pouzdanih političkih oslonaca austrougarskog režima u Bosni i Hercegovini. Iz muslimanskog otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine i učešća Muslimana u Hercegovačkom ustanku 1882. godine nije se razvila tradicija nacionalno-patriotskog karaktera, koja bi mogla predstavljati uticajan faktor nacionalne opozicije austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini. Činilo se da će se u tom smislu afirmisati muslimanski pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, ali se pokazalo da je režimu uspjelo da ga u ciljevima ograniči i podvrgne svojoj kontroli. Očuvati postojeći sistem agrarnih odnosa bio je vodeći princip i pragmatička odrednica njihove cjelokupne politike. Režim je to znao da iskoristi, prizna i nagradi.

Poslije aneksije, pa sve do izbijanja rata, kao i u toku svjetskog rata, bosansko-hercegovački muslimanski političari pružali su podršku bosanskoj politici Austro-Ugarske Monarhije, koja je bila izrazito protivjugoslavenska. Dok su bosansko-hercegovački muslimanski feudalci, i ne samo feudalci, znali da se suprotstave zahtjevima Porte i sultanovim fermanima, prema strateškim ciljevima Habsburške Carevine nisu imali rezerve. Njihova proaustrougarska opredjeljenja imala su svoju logiku u zaštiti koju je Austro-Ugarska pružala relativnoj stabilnosti njihovog društvenog statusa, ali je motivacija tih opredjeljenja imala i svoju drugu stranu. Srpski seljak, koji se nalazio u kmetskom odnosu, imperativno je tražio da dobije zemlju u slobodno vlasništvo. Ugrožavan s te strane od ustanaka u XIX stoljeću, muslimanski feudalac je mahom oponirao svim socijalnim zahtjevima i političkim programima koji su dolazili iz srpskog društva.

Ukoliko su se suprotnosti u agrarnim odnosima više zaoštravale, utoliko je austrougarski režim u Bosni i Hercegovini više intenzivirao i produbljivao sukobe između Muslimana i Srba. Provodeći Careve instrukcije od 1878. godine u sistemu svoje vladavine, dvojna monarhija je sistematski de-

zintegrisala Bosnu i Hercegovinu. Ovaj proces dezintegracije naročito se manifestovao u homogenizaciji muslimanskog etničkog korpusa pod političkim vodstvom begovata i homogenizaciji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini pod vodstvom građanstva. Aneksijom nije postignuta ni bosansko-hercegovačka integracija, ni integracija Bosne i Hercegovine u Habsburšku Monarhiju. Hrvatsko-muslimanska saradnja u postaneksionom razdoblju imala je za Bosnu i Hercegovinu negativne posljedice. Lišena sloge političkih predstavnika tri naroda, Bosna i Hercegovina je bila podvrgnuta režimu iznimnih mjera. Prvi put u maju 1913, a zatim izbijanjem i tokom rata 1914-1918. godine. Principov atentat na prijestolonasljednika Franca Ferdinanda bio je povod režimskih represija i terora nad srpskim narodom. Predsjedništvo Sabora muslimansko-hrvatskog sastava, tražilo je uspostavljanje izvanrednog stanja i prijekog suda na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, odgađanje rada Sabora i oduzimanje imuniteta nepouzdanim srpskim poslanicima. Bosna i Hercegovina je bila pretvorena u ratište, a bosanskohercegovačke regimente bile su upućene na front protiv Srbije, na ruski i italijanski front. Na samom kraju rata, kada se i u Bosni i Hercegovini pripremalo osnivanje jugoslavenske države, predstavnici legitimne muslimanske politike izjašnjavali su se za ostajanje Bosne i Hercegovine u okviru Habsburške Monarhije, odnosno njeno inkorporiranje u Mađarsku u kojoj bi trebalo da dobije autonomiju.

III

Rat se završio porazom Centralnih sila i pobjedom bloka Antante, na čijoj se strani borila Srbija. Versajski mirovni ugovor izmijenio je političku kartu Evrope. Nastupio je period u kojem su bile raskinute veze između Austrije i Bosne i Hercegovine. Habsburška Monarhija ustupila je mjesto nezavisnim nacionalnim državama. Proglašena 1. XII 1918. godine, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca privremeno je respek-

tovala teritorijalno-politički integritet Bosne i Hercegovine. Međutim, princip nacionalnog jedinstva i državne cjeline kojim se rukovodila vlast u oblikovanju nove države inkompatibilirao je sa očuvanjem političkog integriteta istorijskih zemalja.

Osnovana na političkom programu autonomije Bosne i Hercegovine, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) je u međuratnom razdoblju jugoslavenske države mijenjala svoj odnos prema državno-političkom kursu. Pretežno je bila zastupljena u vladama koje su se legitimirale kao nosioci sistema državnog centralizma. Programom autonomije Bosne i Hercegovine (kojeg se najčešće nije držala), povezana sa institucijama i organizacijama Islamske vjerske zajednice (IVZ), ona je uspjela da ostvari političku homogenizaciju Muslimana, ali nije ni pokušala da ovu njegovu etničko-političku ograničenost prevaziđe opštegobosanskim, međunacionalnim opredjeljenjem. U tom pogledu išla je naruku srpskoj i hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini, koje su se programski i organizaciono povezivale sa strankama i političkim kursom u nacionalnim maticama. Tako su sve nacionalne političke snage u Bosni i Hercegovini djelovale na liniji njene političke dezintegracije.

Ni na prostoru Jugoslavije političke snage nisu djelovale u smislu njene političke i državne kohezije. Pokušaj integralnog jugoslavenstva na čelu sa monarhijom i vodećim faktorima u vojsci propao je zbog otpora nacionalnih političkih stranaka izvan Srbije. U redovima ovih stranaka i pod njihovim uticajem integralno jugoslavenstvo smatralo se oblikom velikosrpske hegemonije i njenom ideologijom: Ilegalna Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao sekcija Komunističke internacionale (KI), suprotstavljala se i odbacivala integralno jugoslavenstvo kao hegemonističku velikosrpsku politiku. Unutar zemlje bilo je premalo političkih snaga koje su težile uspostavljanju odnosa koji bi činili osnovu ju-

goslavenske unutrašnje stabilizacije. Pogotovo je dezintegraciono djelovalo njeno revizionističko susjedstvo - države koje su se u prvom svjetskom ratu nalazile u bloku poraženih centralnih sila. Gotovo da među njima nije bilo nijedne koja nije postavljala teritorijalne zahtjeve prema Jugoslaviji.

Dolaskom na vlast Hitlerove Nacional-socijalističke partije, u Rajhu je oživjela kampanja protiv malih država, čiji je neumoljivi protivnik bila još Vilhelmova i Betman-Holvegova Njemačka. Silno je dinamiziran zahtjev da se svi Nijemci iz država versajskog ustrojstva nađu ujedinjeni u Trećem Rajhu. Politika državnog ujedinjenja cjelokupnog njemačkog naroda pripremala je njemačku hegemoniju u Evropi. Anšlusom Austrije Hitlerova Njemačka našla se na jugoslavenskoj granici.

Zbivanja u Njemačkoj nužno su izazvala promjene u međunarodnim odnosima i političkom položaju Jugoslavije, ali su ona uticala i na pravce unutrašnjih političkih kretanja. Još je pri kraju svoje vladavine kralj Aleksandar pokazivao spremnost za uspostavljanje bližih ekonomskih odnosa sa Njemačkom. Pogotovo je ta politika došla do izražaja u vrijeme režima Milana Stojadinovića. Već pred sam početak Drugog svjetskog rata, Hitlerovom agresijom na Poljsku, Njemačka je imala razrađenu strategiju ekonomskog prodora na jugoistok, formulisanu u memorandumu "Mogućnosti velikog privrednog prostora pod vođstvom Nijemaca". Prema tom programu, jugoistočnoj Evropi namijenjena je uloga "agrarnosirovinskog snabdjevača Njemačke". Pored funkcije da Njemačkoj osigurava potrebne kontingente poljoprivrednih proizvoda, Jugoslavija je trebalo da predstavlja važan izvor njemačke "dopunske privrede" u rudama kao što su bakar, olovo, hrom, antimon, željezo, boksit (Dušan Lukač). Bogata željezom i boksitom, Bosna i Hercegovina je privlačila pažnju vodećih faktora njemačke privredne politike, a njemački kapital ("Krup") ispoljavao je interes da investira u bosansku željeznu industriju. Rezultat tog opredjeljenja je izrastanje "Jugoče-

lika" u Zenici u osnovu moderne jugoslavenske željezne industrije.

U razdoblju 1939-1941. godine Jugoslavija je u privrednoj razmjeni sa Njemačkom pokazala visok stepen podređenosti, potvrđen prekomjernim učešćem u dopunskoj njemačkoj privredi. Ekonomsko povezivanje sa Trećim Rajhom bilo je praćeno promjenom orijentacije u jugoslavenskim spoljnopolićkim odnosima, u kojima je Njemačka zauzela veoma respektabilno mjesto. Kao i druge zemlje sa njemaćkim manjinama, i Jugoslavija je predstavljala područje veoma intenzivne aktivnosti organizacije njemaćkog Kulturbunda i folksdojčera. U Bosni, gdje je njemaćka manjina brojala svega 15 500 pripadnika, njihova se aktivnost najviše osjećala u Zenici, ali je tu bila suzbijena mjerama režima. Poslije Sporazuma Cvetković-Maček i podjele Bosne i Hercegovine između Banovine Hrvatske i većeg dijela politički nekonstituisane države (projektovane su bile Banovina Slovenija i Srpske zemlje), među pristalicama JMO manifestovane su simpatije prema Hitleru u nadi da bi se s te strane mogla dobiti podrška očuvanju teritorijalno-politićkog integriteta Bosne i Hercegovine. Premalo je, međutim, ostalo vremena da bi Jugoslavija mogla nastaviti svoju nezavisnu državnu egzistenciju. 27. marta 1941. odbaćen je državni akt o prikljućenju Jugoslavije Trojnom paktu, a već 6. aprila njemaćko-italijanske oružane snage, pomognute njihovim osovinskim saveznicima, izvršile su napad na Jugoslaviju, da bi njena Vrhovna komanda 17. aprila potpisala безусловnu kapitulaciju. U međuvremenu, 10. aprila, proglašeno je uspostavljanje "Nezavisne Države Hrvatske" (NDH).

OKUPACIJA

Okupacija Jugoslavije praćena je njenom podjelom između država koje su protiv nje učestvovala u aprilskom ratu. To su susjedne države u kojima su vladali režimi revizionističkog i revanšističkog kursa u odnosu prema "versajskoj" Jugoslaviji. Proglašavanjem NDH još nije bilo riješeno pitanje političkog statusa Bosne i Hercegovine. Naime, u "Privremenim smjernicama", koje je Hitler donio 3. aprila, dakle prije nego što je preduzeo rat protiv Jugoslavije, bilo je određeno da se "političko uobličenje Bosne i Hercegovine prepušta Italiji"¹ U stvari, ovo Hitlerovo stanovište, kako stoji u "Tajnim arhivima grofa Čana", bilo je u skladu sa dogovorom Berlina i Rima da je Italija nadležna za politiku Osovine u svim pitanjima Sredozemlja i da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije. Njemačka tu ima samo ekonomske interese². Još prije okončanja jugoslavenskog rata, Hitler je 12. aprila donio odluku o demarkacionoj liniji, kojom je okupirano područje bilo podijeljeno na njemačku i italijansku zonu. Kroz Bosnu i Hercegovinu ova linija išla je pravcem Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, pa dalje kroz Bosnu južno od Sarajeva do Rudog. U većim mjestima okupiranih područja Nijemci i Italijani imali su svoje vojne garnizone. Njemačka okupaciona zona zahvatala je teritoriju sjeverno od navedene linije, a italijanska se nalazila na južnoj strani. Značajno je da je Hitlerovo utvrđivanje demarkacione linije bilo rezultat prethodnih izučavanja i analize ekonomske snage okupiranih teritorija, pa nije slučajno da su se u njemačkom okupacionom području Bosne našla njena osnovna bogatstva u oblasti poljo-

1 Rafael B r ĉ i ć, *Italijanski planovi u NDH 1941-1943* (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu), Prilozi, Sarajevo 1978, str. 288.

2 Rafael B r ĉ i ć, *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941*, Prilozi br. 3, Sarajevo 1967, str. 171.

privrede, rudarstva i industrije³. Pod kontrolom njemačkih pozadinskih jedinica našla su se najvažnija bosanska industrijska postrojenja, kao što su vojnotehnički zavod u Vogošci kod Sarajeva, industrijska postrojenja u Ilijašu i Zenici, nalazišta gvozdene rude u Ljubiji, kao i nalazište boksita kod Mostara. Svi njihovi proizvodi transportovani su iz Bosne za potrebe njemačke armije⁴.

Eksploatacija prirodnih resursa Bosne i Hercegovine zahijevala je prisustvo jakih okupacionih oružanih snaga, naročito u periodu dok NDH nije stvorila svoje policijske i vojne jedinice. U sastavu njemačkog okupacionog područja Bosne i Hercegovine nalazio se 31 predratni srez, u kojem se civilna vlast NDH na početku svoga organizovanja nužno oslanjala na autoritet okupatorske vojne sile. U neposrednom postokupacionom razdoblju na jedan kvadratni kilometar dolazila su tri okupaciona vojnika, odnosno na 100 stanovnika Bosne i Hercegovine dosezalo je nešto više od 5 okupatorskih vojnika. To je bilo pet puta više od evropskog prosjeka tokom drugog svjetskog rata. Povlačenjem njemačkih okupatorskih divizija na istočni front, jedan okupatorski vojnik će dolaziti na 100 stanovnika ili 1 vojnik na jedan kvadratni kilometar⁵.

Proglašenjem NDH još nisu bile razjašnjene njemačko-italijanske pozicije prema Bosni i Hercegovini. Dok su Ni-

3 Vojmir K l j a k o v i ć, *Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941*, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 58.

4 Nikola Ž i v k o v i ć, *Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Njemačke*, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 66. (U ovom prilogu autor navodi da je rudnik Ljubija trebalo da u toku pet godina isporučuje Njemačkoj godišnje 300-400 000 tona gvozdene rude, a poslije isteka roka od pet godina da se sklopi ugovor za narednih 15 godina sa obavezom godišnje isporuke željezne rude u količini od 300-400 000 tona. U mjesecu julu 1941. god. sa područja Imotskog, Duvna, Livna, Ljubuškog, saopštava autor, izvezena je u Njemačku 191 000 tona rude boksita. Str 67; 69)

5 Muharem K r e s o, *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 384-385.

jemci saradivali sa ustaškim pokretom u pripremanju čina proglašenja angažovanjem svoga specijalnog opunomoćenog predstavnika SS štandartenfirera dr Edmunda Vezemajera, koji je blisko saradivao sa pukovnikom Slavkom Kvaternikom⁶, Italijani su u ovoj aktivnosti sasvim izostali. Proglašenje je izvršeno bez italijanskog učešća. Za razliku od Italijana, Nijemci su imali inicijativu u svim fazama uspostavljanja NDH i definisanja njenog teritorijalno-političkog obima. Već 15. aprila u Zagreb je (prije Pavelića) stigao njemački opunomoćeni general Edmund Glez fon Horstenau da bi održavao veze između njemačke Vrhovne komande i Vlade NDH i pomogao novoj državi u organizovanju njene vojske. Odmah poslije generala Horstenaua u Zagreb će doputovati i SS general Kaše sa zadatkom da uspostavi poslanstvo Rajha pri Vladi NDH i da, kao predstavnik Ministarstva inostranih poslova, sa njom sarađuje. Njihova zajednička zadaća bila je da stvari u NDH usmjeravaju prema vojno-privrednim potrebama Rajha. U NDH se bez njih dvojice nisu mogle donositi nikakve važnije odluke. Iako je proglašenje NDH proteklo bez učešća predstavnika Italije, u njemačkim vojno-državnim krugovima smatralo se da je Bosna i Hercegovina prepuštena sferi Italije⁷.

⁶ Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, str. 64-69.;
Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978, str. 384-387.

⁷ Vojmir Kljaković, *Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka. 1941*, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 55. ("Pod datumom 16. aprila u dnevnik štaba njemačke 2. armije zapisana je informacija: ... b) Bosna i Hercegovina ... će biti prepuštena Italijanima")

BEČKA KONFERENCIJA I RIMSKI UGOVORI

Ipak, u vezi sa statusom Bosne i Hercegovine došlo je do preokreta u stavu njemačkog državnog vrha. Naime, Bečka konferencija ministara inostranih poslova Rajha (Joahima fon Ribentropa) i Italije (grofa Galeaca Čana) potražiće, prilikom razmatranja i odlučivanja o podjeli jugoslavenske državne teritorije (21. i 22. aprila), soluciju za položaj Bosne i Hercegovine. Ribentrop je u ime vlade Rajha zastupao stanovište da istočnu granicu NDH treba da čini istočna granica Bosne i Hercegovine. Tako je njemačkim zalaganjem Bosna i Hercegovina uključena u NDH⁸. Italiji je preostalo da kontroliše teritoriju Bosne i Hercegovine koja se našla u njenom okupacionom području. Podjela poslova izvršena je između okupacionih formacija (koje su bile locirane u određenim garnizonima) i diplomatske službe (koja je bila organizovana u konzulatima). U Bosni i Hercegovini Italija je otvorila konzulate u Sarajevu i Mostaru i vicekonzulat u Banjoj Luci. Oni su Ministarstvo inostranih poslova u Rimu informisali o pojavama i zbivanjima u Bosni i Hercegovini od interesa za okupacionu politiku Italije na cijeloj teritoriji NDH. Italiji je bilo posebno stalo do prestiža u Bosni i Hercegovini, pa nije ni krila želju da Bosnu i Hercegovinu istrgne iz sastava NDH i u njoj u potpunosti ostvari vojno-političku dominaciju⁹.

Ne zanemarujući značaj pokrivanja Bosne i Hercegovine konzulatima, za čija su sjedišta bili određeni Sarajevo, Dubrovnik i Vinkovci, Nijemci su se u Bosni i Hercegovini primarno angažovali na poslu formiranja hrvatskih oružanih snaga.

⁸ Rafael B r č i ć, kao pod 2, str. 182.; Vojmir K l j a k o v i ć, n. dj. str. 57.

⁹ Rafael B r č i ć, *Reagiranje okupatora i kvislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini*, Zbornik kao pod 3, str. 456.

Već 24. aprila u Sarajevu su se s tim ciljem našli njemački opunomoćeni general u NDH Glez fon Horstenau i ministar hrvatskog domobranstva, vojskovođa Slavko Kvaternik. Ovaj boravak u Sarajevu njemački general je iskoristio za organizovanje domobranskih, ustaških i oružničkih jedinica, koje će ovdje, kao i na cijelom području NDH, biti pod njegovom kontrolom. Kvaternik je, međutim, razvio političku aktivnost uvjeravajući građane Sarajeva da su ustaše došle u Bosnu i Hercegovinu kao njeni oslobodioci, naglašavao da bez Bosne i Hercegovine nema hrvatske države i isticao da je Bosna i Hercegovina "najsкупocjeniji dragulj" u NDH, a Muslimani "najkorjenitiji dio hrvatskog naroda"¹⁰.

Na nezadovoljstvo vrha NDH Italijani su uporno tražili mogućnost da u njoj pojačaju svoj uticaj i dovedu je u što viši stepen zavisnosti. Bečkom konferencijom nije bilo sasvim zatvoreno pitanje položaja i granica. "Rimskim ugovorima" (18. maja) priznato je da NDH ima granicu do Crne Gore, čime je Italija potvrdila da je Bosna i Hercegovina uključena u NDH. Osim toga, posebnom odredbom "Rimskih ugovora" bila je uspostavljena tzv. demilitarizovana zona koja se na sjeveru protezala lancem planina Šator, Cincar, Prenj i Bjelašnica, a na jugu je dosegala do obale, odnosno do italijanske granice u Dalmaciji. Vladi NDH bilo je zabranjeno da u ovoj zoni drži vojsku i mornaricu, kao i da gradi bilo kakve vojne objekte. Tako je "Rimskim ugovorima" suverenitet NDH bio i formalno dokrajčen i sveden na fikciju, a italijanska okupaciona vlast dobila u njoj "legalnu" formu. Sada su Italijani uputili u svoju okupacionu zonu stručnjake da bi otpočeli eksploataciju nalazišta raznih ruda i drugih prirodnih bogatstava. U tom pogledu prioritet su imala okupaciona područja u Bosni i Herce-

¹⁰ Mladen Colić, *Tzv. NDH*, Beograd, 1973. str. 128; Rafael Brčić, kao pod 2, str. 188; Isti: *Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, Prilozi br. 5, Sarajevo 1969, str. 228; Muharem Kreso, n. dj. str. 387.

govini¹¹. Granice NDH bile su, međutim, od početka labilne. Predajući akreditiv vladu u Zagrebu, italijanski poslanik Antonio Kazertano saopštio je Paveliću da Italija namjerava zadržati dijelove jugoistočne Bosne (područje gor-nje Drine do željezničke pruge Višegrad - Foča) i istočne Hercegovine (Gacko, Avtovac, Bileća). U sporu koji je tim povodom nastao između vlada Italije i NDH Njemačka je podržala italijanske zahtjeve, pa je Pavelić bio primoran da odustane od otpora. Izbijanjem ustanka u Hercegovini i Crnoj Gori ovaj granični spor izgubio je svaku motivaciju i razloge. Obje strane u sporu sada su pred sobom imale neočekivanog protivnika, koji nije imao respekta ni prema granicama ni prema okupacionim zonama.

¹¹ Rafael B r č i ć, kao pod 2, str. 185; Vojmir K l j a k o v i ć, n. dj. str. 60/61.

ZATEČENI USTANKOM

Nijemci su veoma pažljivo pratili situaciju u Hercegovini. Njima nije promaklo da se stanovništvo u ovom kraju ne odaziva pozivu organa NDH da preda oružje i da hrvatske vlasti ovdje nemaju uspjeha u regrutaciji vojnih obveznika. Već 12. jula komandant njemačkih snaga na Jugoistoku obavještava potčinjene komande i jedinice da se u okolini Nevesinja obrazovala ustanička grupacija jačine od 3 000 ljudi, koja se sastoji od "četnika, Srba i komunista" i da vodi borbu u prvom redu "protiv Hrvata i Muslimana, ali i protiv Italijana". Ocjena je komandanta Jugoistoka da su "ustanici u Hercegovini jako komunistički protkani"¹².

Njemački i italijanski generali bili su saglasni u ocjeni da su ustanci u njihovim zonama bili posljedica ustaškog terora nad srpskim stanovništvom i da im je glavni cilj bio rušenje ustaške vlasti. U izvještajima višim komandama oni naročito podvlače taj momenat, ali su istovremeno provjeravali da li u vodstvima ustanaka preovlađuju nacionalni elementi ili dolaze do izražaja uticaji komunista. Savladavanje junskog ustanka u istočnoj Hercegovini nije donijelo mir u okupiranim područjima Bosne i Hercegovine. Naprotiv, konstituisanje NDH pod zaštitom njemačkih i italijanskih okupacionih snaga bilo je praćeno sistematskim pogromima srpskog stanovništva na cijelom području NDH. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme bila pretvorena u stratište na kojem je divljala neobuzdana srbofobija. Izbijanje ustanaka nije mogla spriječiti nikakva vojna sila ni prijetnje biološkog istrjebljenja. U Berlin i Rim stizali su izvještaji koji nisu doводili u sumnju da je ustanički

¹² *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 1, 1941, Beograd 1973; *Dokumenti Njemačkog Rajha*, Dokument br. 78, str. 201.

pokret postao realnost okupiranih teritorija.

U razmaku od svega jednog dana u Italiju i Njemačku upućeni su izvještaji o izbijanju ustanka u zapadnoj Bosni. Izvještaj italijanske legije karabinjera od 30. jula saopštavao je, bez preciznijeg provjeravanja, da se sva mjesta sjeverno od Knina do Bosanskog Petrovca nalaze u rukama ustanika i da su se njihove kolone uputile od Bosanskog Grahova prema Bihaću, Livnu i Banjoj Luci. Izvještač pretpostavlja da ustanici namjeravaju da zauzmu Bosnu i Hercegovinu¹³. Iz podataka u izvještaju može se zaključiti da izvor nije bio sasvim pouzdan, jer se ne navodi da je ustanak počeo u Drvaru 27. jula, a nepouzdanost mu se ogleda i u procjeni o navodnoj namjeri ustanika da zauzmu Bosnu i Hercegovinu. Izvještaj je nesumnjivo tačno odredio ustaničko područje, ali je i pokazao da Italijani nisu predviđali ovakav razvoj događaja, da su bili iznenađeni i zatečeni. Prema njihovom držanju u ovom momentu moglo bi se reći da su ustanak smatrali izrazom odnosa između ugroženog srpskog stanovništva i agresivne srbofobske ustaške vlasti, u čemu nisu vidjeli opasnost za svoje okupacione pozicije.

Njemački komandujući general Glez fon Horstenau poslao je 31. jula izvještaj Vrhovnoj komandi Vermahta o stanju u zapadnoj Bosni poslije izbijanja ustanka u Drvaru. U njemu se kaže da su hrvatske oružane snage preduzele okruženje Drvara, ali da ne raspolažu artiljerijom da bi prodrle u grad. General dalje saopštava o prekidu pruge Banja Luka - -Prijeđor. Po njegovoj ocjeni, hrvatski generalštab se plaši širenja ustanka na nova područja i priznaje da vlastitim snagama nije u stanju da uguši ustanak. Istovremeno, general se saglašava sa mišljenjem hrvatskog generalštaba da pred-

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, XIII, knji-ga 1, *Dokumenti kraljevine Italije*, Beograd 1969. Dokument br. 90: Izvještaj zadarske grupe teritorijalne legije karabinjera od 30. jula 1941. godine o širenju ustanka u Hrvatskoj i Bosni, str. 224.

stoji "širenje srpsko-komunističkih nemira". Zanimljivo je da se Vrhovna komanda Vermahta (bez navođenja izvora) obavještava da je "za 2. avgust dat znak za ustanak na celom Balkanu"¹⁴.

Zajedničko ovim izvještajima je da se u njima ne govori o uzrocima ustanka. To se, po našem mišljenju, objašnjava činjenicom da je bilo još prerano njihovo utvrđivanje. S druge strane, prisutno je shvatanje podnosioca izvještaja da predstoji širenje ustanka i da su hrvatske oružane snage nesposobne da ustanak savladaju. Karakteristično je da oba izvještaja sadrže pretpostavke o mogućnosti infiltracije komunističke u ustanak, što bi, kako se tu kaže, moglo da izmijeni njegov karakter i borbu protiv ustaničkog pokreta učini složenijom. Za razliku od njemačkog izvještaja, koji se ovom prilikom ne upušta u takva razmatranja i ocjene, italijanski izvještaj govori o "nacionalnom karakteru" ustanka¹⁵.

Dnevni izvještaj italijanske komande Vojne obavještajne službe od 5. avgusta 1941. saopštava da su ustanički pokreti između Bosne i Like "počeli 26. jula u selu Drvar povodom otpuštanja radnika Srba iz mesne fabrike celuloze". Po ocjeni ove komande ustanički pokreti do 30. jula imali su karakter izolovanih napada na žandarmerijske stanice, željezničke komunikacije i telegrafsko-telefonske linije, da bi zatim dobili karakter koordiniranih pokreta. S ciljem savladavanja ustaničkog pokreta, hrvatske vlasti su iz Zagreba, kaže se u izvještaju, uputile osam bataljona i nekoliko baterija u područje Drvara, gdje se pod oružjem, po procjeni italijanske komande, nalazilo oko 4 000 ljudi¹⁶. Prema ovom izvještaju ustanak u

14 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 1, Dokument br. 96: Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu od 31. jula 1941. Upravi za obavještajnu i kontraobavještajnu službu Vrhovne komande o vojno-političkoj situaciji u Sandžaku i zapadnoj Bosni, str. 252.

15 Kao pod 13, str. 225.

16 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 1, Dokument br. 103: Izvještaj komande Vojne obavještajne službe od 5. avgusta 1941. o ustanku na području Drvara i Knina, str. 275.

Drvaru počeo je 26. jula povodom otpuštanja "radnika Srba iz mesne fabrike celuloze". Ovaj podatak samo djelimično odgovara stvarnosti. Naime, osnovnu snagu ustanka činili su radnici fabrike celuloze srpske narodnosti, jer je ovo područje bilo naseljeno gotovo isključivo srpskim stanovništvom. Što se tiče otpuštanja radnika, ono je predstavljalo samo jedan od elemenata za izbijanje ustanka, koji nije bio presudan. U tom pogledu bitan činilac predstavljale su organizovane pripreme ustanka, koje su u mjesecu julu bile uglavnom završene. Štab gerilskih odreda već je funkcionisao i raspolagao boračkim sastavom, koji je napao i likvidirao ustaško-domobranski garnizon u Drvaru 27. jula 1941. godine¹⁷. Zaslugu pažnju ocjena izrečena u ovom italijanskom izvještaju da su od izbijanja ustanka 27. jula do 5. avgusta uočene određene promjene, koje svjedoče o napretku u smislu organizovanosti, odnosno koordiniranosti ustaničkog pokreta.

Istog datuma, 5. avgusta 1941, rajhsfirer SS dobio je izvještaj o vojno-političkoj situaciji u Donjoj Štajerskoj i NDH. U dijelu koji se odnosi na ustanak u Drvaru stoji da je i dalje u toku "komunistički i srpski ustanički pokret" i da snage hrvatske vojske i ustaških jedinica vode borbu protiv ustanika u Bosni i istočnoj Hercegovini. Prema izvještaju, lokalnim ustancima uvijek prethodi vrlo aktivna komunistička propaganda. O razmjerama ustanka, konstatuje se u izvještaju, govori činjenica što se jedinice hrvatske vojske predviđene za hrvatsku legiju upućuju u ustanička područja, prvenstveno u istočnu Hercegovinu. Riječ je o posebnoj ustaškoj formaciji, pod komandom ustaškog potpukovnika Jure Francetića¹⁸.

Nastali u obavještajnim službama italijanskih i njemač-

17 Pero M o r a č a, *Mjesto ustanka u Drvaru u okvirima ustanka u Jugoslaviji*; Velimir S t o j n i ć, *Predratna i ratna partijska organizacija u Drvaru* (Oba priloga u Zborniku 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, str. 549; 555.)

18 *Zbornik NOR-a*, tom XII, knj. 1, Dokument br. 100: Izvještaj šefa policije bezbednosti i službe bezbednosti od 5. avgusta 1941. rajhsfireru SS o vojno-političkoj situaciji u Donjoj Štajerskoj i NDH, str. 261/2.

kih okupacionih snaga istog dana, nezavisno jedan od drugog, oba izvještaja saglasna su u ocjeni da je ustanak u Drvaru po karakteru "komunistički i srpski" i da dobiva sve šire razmjere. To se potvrđuje činjenicom da NDH mora protiv ustanka angažovati brojne oružane jedinice, domobranske i ustaške, koje nisu u stanju da mu se uspješno suprotstave.

S razvojem ustanka, njemačke analize njegove pojave i toka sadržavale su više elemenata i bile su potpunije. Izvještaj komande Abvera u Beogradu od 8. avgusta 1941. godine pojavu ustanka dovodi u vezu sa njemačko-ruskim ratom, ali u organizacijskom pogledu razlikuje u njemu tri pravca: a) četnički (odmetnički), b) komunistički - sa političkim ciljem i c) pljač-kaški - bez političkog cilja. Ovaj izvještaj podvlači da ustanak predstavlja "reakciju srpskog stanovništva na krvave i nečovečne mere istrebljenja od strane hrvatskih ustaša". Radi se o ustaničkom pokretu "protiv hrvatske ustaške vlade". Zanimljiv je stav u izvještaju da ustanak na prostoru Sisak-Dubica-Prijedor-Banja Luka-Jajce-Livno-Vrlika ima političku i oružanu podršku Italijana¹⁹

Objašnjavajući da je ustanak posljedica ustaškog terora nad srpskim stanovništvom u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, predstavnici njemačke okupacione vlasti izbjegavaju konstataciju da je NDH nastala u najtješnjoj vezi sa njemačko-italijanskom okupacijom Jugoslavije i da je ustaška vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini uspostavljena uz njihovu direktnu podršku. Smisao ovog tumačenja pojave ustanka je da njegovo izbijanje i tokove ne treba dovoditi u vezu sa okupacijom, već da se radi o istorijski tradicionalnim srpsko-hrvatskim sukobima i razračunavanjima, koji imaju svoje korijene u njihovoj dubokoj prošlosti i nacionalnoj prirodi. Očigledno, ustanak je donio Nijemcima nepredviđene nevolje,

19 Ibidem, Dokument br. 105: Izvještaj Komande Abvera u Beogradu od 8. avgusta 1941. o razvoju ustanka u Jugoslaviji početkom avgusta 1941, str. 271-274.

pa im je bilo teško priznati svoju odgovornost za posljedice okupacije. To je razlog što su ustanak objašnjavali isključivo terorom i pogromima ustaške vlasti nad srpskim narodom. Zajedno sa Italijanima tvrdili su da su oni "oslobodioci" hrvatskog naroda od velikosrpskog ugnjetavanja u Jugoslaviji, da bi poslije ustanka optuživali režim NDH, koji su stvorili, za mjere istrjebljenja Srba.

PACIFIKACIJA USTANIČKIH ŽARIŠTA

Italijani su smatrali da granice demarkacione linije predstavljaju smetnju da se u zemlji postigne pacifikacija. Svega nekoliko mjeseci od određivanja, odnosno razgraničenja okupacionih područja, Italijani su počeli da postavljaju pitanje njegove revizije. Njihovo stanovište bilo je da se Crna Gora proširi "Hercegovačkim pojasom" (Bileća, Gacko, Foča, Čajniče), dijelom Sandžaka s Novim Pazarom, zatim Metohijom, Ulcinjem i Bokom Kotorskom, i tako proširena crnogorska država uključi u sastav Rimske Imperije ili ako to ne uspije da se izvrši aneksija Crne Gore u obliku koji je imala Ljubljanska pokrajina²⁰. To je bio način da se revidira demarkaciona linija, jer je u tom pogledu Italija od početka bila nezadovoljna, pa joj je ustanak bio motiv da ostvari citirani plan. Uzroci ustanka, međutim, nisu se nalazili u liniji razgraničenja okupacionih područja, pa stoga ni njena revizija nije mogla dovesti do njegovog savladavanja, tj. do "pacifikacije". Povlađivanjem ekspanzionističkim elementima u Crnoj Gori prema navedenom hercegovačkom pojasu, Italijani su mogli dobiti izvjesnu podršku svojih crnogorskih saveznika, koji su i inače bili protivnici ustanka, ali nisu mogli pridobiti crnogorske i hercegovačke ustanike za projektovane oblike aneksije. Pacifikacija je ipak za Italijane bila uspješna na njihovom okupacionom području - doprinijela je razaranju jedinstva ustaničkog pokreta, koji je dobio dva divergentna pravca, koja su tokom rata ispoljavala različite mogućnosti i promjenljiv odnos snaga u uzajamnoj konfrontaciji svojih ratnih ciljeva.

20 *Zbornik NOR-a*, tom XIII, 1, Dokument br. 98: Izvještaj generala Pircija Birolija od 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u Crnoj Gori, str. 257.

Kakav su značaj Nijemci pridavali ustanku potvrđuje pažnja kojom su njihovi visoki vojni predstavnici u NDH pratili njegov razvoj. Jedno vojno savjetovanje, održano u prvoj polovini avgusta 1941. godine, u procjenjivanju situacije uvažavalo je više relevantnih elemenata. Očigledno, ustanak je motivirao njemačke generale da široko ispituju i utvrde zadatke koje im je postavljao razvoj situacije na okupiranim područjima. Pri tome, oni su slijedili Firerove direktive, koje su činile osnovu njihove globalne vojno-političke aktivnosti. Stanovište Rajha prema ustanku Hitler je definisao obavezom Hrvata da sami moraju okončati "unutrašnje napetosti". One se, smatra on, nikako ne tiču njemačkih oružanih snaga, koje moraju da intervenišu samo u slučaju ako su ugroženi sigurnost, snabdijevanje i veze formacija Vermahta. Generali su, uporedo, ocjenjivali da Italijani od početka rata protiv Rusije ispoljavaju pojačano interesovanje za Hrvatsku, kojom su željeli da upravljaju i u vojnom i u civilnom pogledu. Hrvati su, međutim, težili samo osloncu na Njemačku. U NDH su sve više dolazile do izražaja razlike u odnosu prema okupacionim protektorima. Po Nijemcima, "nemiri" u Hrvatskoj bili su proizvod suprotnosti između Hrvata i Srba, koji se razlikuju samo prema konfesijama. Oni su očekivali da će organi hrvatske vlasti obuzdati "divlju djelatnost" ustaša i stvoriti uslove da prestanu progoni srpskog stanovništva. Nasuprot ovim pretpostavkama, na savjetovanju je konstatovano da su "nemiri" zahvatili i sjevernu Bosnu, a u pogledu "nemira" u Hercegovini iskazano je uvjerenje da ih Italijani neće ugušiti. U zaključku razmatranja vojno-političke situacije general fon Horstenau izrazio je mišljenje da "nemiri" ne predstavljaju izrazito komunistički pokret²¹.

Ocjene ovog savjetovanja nisu imale jednaku vrijednost.

²¹ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, Dokument br. 110: Zapisnik sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u NDH i Srbiji i o merama za ugušivanje ustanka, str. 287/8.

Neke su bile površne, neke tačne, a neke predviđaju različite mogućnosti razvoja ustanka. Tako npr. uzroke ustanka Nijemci radije dovode u vezu sa djelatnošću "divljih" elemenata, nego sa zvaničnim protivrpskim kursom ustaške vlasti u NDH. Zna se, međutim, da je Pavelić aktivnost "divljih ustaša" objašnjavao kao ustašku "revoluciju", koja se dokazivala istrjebljivanjem Srba. Tačna je tvrdnja njemačkih generala da su Nijemci i Italijani imali različit odnos prema NDH, kao i prema Hrvatima i Srbima, ali je ustanak adekvatno osvijetljavao motive razlika ovog njihovog odnosa. Istorijska nauka je pouzdano utvrdila gdje su im se interesi podudarali, kao i to gdje su se razilazili. Realna je ocjena da ustanak prvobitno nije pokazao koji će od njegovih pravaca steći prevagu - nacionalni ili komunistički.

Suprotnosti između Njemačke i Italije takođe su predstavljale faktor dekonsolidacije ustaškog režima. Stoga su Nijemci sa zadovoljstvom isticali svaki primjer političke podrške Paveliću koja bi dolazila izvan strukture ustaškog pokreta. Istovremeno su s povjerenjem gledali u Pavelićeve "energične" mjere protiv ustaša, čije je ponašanje izlazilo iz okvira "zakona". Za sređivanje stanja u Bosni, prema generalu fon Horstenauu, od posebnog značaja bile su promjene u držanju Muslimana. Naime, general je nalazio da se u redovima bosansko-hercegovačkih Muslimana odvija proces diferenciranja, u kojem su na značaju dobivali elementi koji su bili opredijeljeni za konsolidaciju NDH. U redovnom izvještaju Vrhovnoj komandi on je pisao da se različite grupe Muslimana odriču svojih dosadašnjih oportunističkih vođa i postavljaju u prilog Paveliću²².

Ustaničko ugrožavanje "novog poretka" u NDH donosilo je veliku brigu kako njenom ustaškom vrhu tako i njemačkom

22 Ibidem, Dokument br. 114: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 17. avgusta 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji i razvoju ustanka u NDH, str. 299/300.

okupatoru, koji se formalno deklarirao za suverenitet NDH, dok Italijani nisu skrivali namjere da, nasuprot "Rimskim ugovorima", okupiraju što veći dio hrvatske teritorije. U jednom su se saglasili i Pavelić i okupatori - da je gušenje ustanka preduslov konsolidacije NDH i okupacione vlasti sjeverno i južno od demarkacione linije. Ostvarenje tog cilja zahtijevalo je znatno veće oružane snage nego što ih je imala NDH. Angažovani svim raspoloživim snagama na istočnom frontu, Nijemci nisu bili spremni da odvajaju svoje formacije na neočekivano stvoreno hrvatsko ratište. Italijani su se, međutim, objektivno nalazili u povoljnijem položaju da pomognu Paveliću, ali bi ta pomoć bila prvenstveno u interesu jačanja njihova uticaja u NDH. 26. avgusta 1941. Vlada NDH morala je da prihvati "sporazum" o italijanskoj reokupaciji druge i treće zone s ciljem da Italijani provedu pacifikaciju ustaničkih područja. Pristajanje na ovaj sporazum rezultiralo je potčinjavanjem organa NDH komandama formacija Druge italijanske armije u pomenutim zonama. S druge strane, povezanost i saradnja sa srpskim "nacionalnim" predstavnicima ustaničkog pokreta otvarala je Italijanima nadu i šansu da uspostave uticaj u cijeloj Bosni i Hercegovini²³.

Nijemci su bili u toku pripremanja ovog hrvatsko-italijanskog sporazuma. Gotovo sedmicu prije njegovog donošenja njemački poslanik kod Vlade NDH Zigfrid Kaše obavijestio je Ministarstvo inostranih poslova o razgovoru koji su Pavelić i italijanski poslanik Kazertano vodili o reokupaciji druge i treće zone. U izvještaju Kaše je ocijenio da bi ova reokupacija ugrozila ekonomske interese Rajha, jer se sva boksitna kao i duhanska područja nalaze u zonama Mostara, Livna, Drniša i Imotskog. Prema Kaše, "hrvatsko-italijanski ugovor... može se smatrati aneksijom područja strane države". Za razliku od njemačkog poslanika u Zagrebu, koji se zalagao za njemačke privredne interese i hrvatski "suverenitet", italijanski konzul

²³ Rafael B r č ić, kao pod 2, str. 190/191.

u Sarajevu je tvrdio da je Vlada NDH potpuno zanemarila Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je potrebno što prije uspostaviti pacifikaciju²⁴. Na početku ustanka Bosna i Hercegovina postala je poprište na kojem su se prelamali računi Nijemaca, Italijana i NDH u kojoj je Bosna i Hercegovina bila "oslobođena", okupirana, reokupirana, anektirana, u stvari iz mnogih pravaca napadnuta i "branjena".

²⁴ Isti, *Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941*, Prilozi br. 5, Sarajevo 1969, str. 247-249.

SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU NIJEMACA I ITALIJANA U OCJENAMA POLOŽAJA

Nakon mjesec dana od početka ustanka Nijemci su ovako zaokružili predstavu o vojno-političkoj situaciji u NDH: Uprkos Pavelićevoj naredbi o "inaktivizaciji ustaške organizacije", ustaše su nastavile sa pokoljima srpskog stanovništva; čak su vršili pokolje srpskih ustanika koji su se predali na osnovu proglasa Ministarstva unutrašnjih poslova Vlade NDH (Bosanska Krupa). To je razlog što Srbi nemaju povjerenja u ustašku državu. Prema ocjeni izvještača, NDH je već na sa-mom početku učinila nepopravljivu grešku ignorisanjem činjenice da u sadašnjim granicama Hrvatska predstavlja višenacionalnu državu. U njoj, naime, Hrvati čine 50%, Srbi 30,5% stanovništva. Uz to nema nikakvog osnova, kaže se tu, da se Muslimani, kojih ima 12%, proglašavaju Hrvatima. "Vjervanje da se hrvatska nacionalna država može da stvori silom je zabluda". S druge strane, Italijani se vješto koriste razmiricama između Srba, Hrvata i Muslimana s ciljem ostvarenja svojih političkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini. Izvještaj dalje navodi da je do tada u ustaškim pokoljima palo oko 200 000 Srba. "Dokazano je da su ustaše u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine pobile muški deo pravoslavnog stanovništva. Sada na isti način pobunjeni Srbi postupaju sa Muslimanima i Hrvatima".

Nasuprot ustaškim objašnjenjima da srpski ustanici slijede komunističke ciljeve, Nijemci su uvjerenja da je srpski seljak jednako udaljen od komunizma kao i hrvatski seljak. "Bez zločina ustaša nikakva propaganda ne bi mogla da pridobije srpske seljake da se bore na život i smrt za komunističke ciljeve". U zaključku izvještaja naglašava se da je izvan njemačkog ideala da se život njemačkog vojnika daje za spasa-

vanje jednog političkog režima koji sam po sebi ne može da se održi. Oslanjajući se na izložene činjenice, izvještač smatra da je zaposjedanje cijele zemlje i uspostavljanje u njoj vojne uprave rješenje koje bi podržalo 90% stanovnika nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti²⁵.

Kada su njemački generali podupirali stvaranje NDH, a ministri spoljnih poslova Njemačke i Italije na Bečkoj konferenciji priključili joj Bosnu i Hercegovinu, bili su daleko od razmišljanja o njenom višenacionalnom sastavu. Sada ih je ustanak primorao da otkriju njen višenacionalni karakter i zakluče da se *silom* ne može stvoriti hrvatska nacionalna država. Čak su priznali da je zločin ustaša nad srpskim stanovništvom pravi uzrok ustanka, koji, kako kažu, nije njihova briga, već pada na leđa hrvatskoj državi. Međutim, u njemačke okupacione vrhove počelo je prodirati mišljenje da se red u NDH može uvesti samo njenom potpunom okupacijom i smjenom ustaškog režima njemačkom vojnom upravom. Takva rasuđivanja među Nijemcima bila su nezamisliva u aprilu i doustaničkom razdoblju. U avgustu su, međutim, njemački generali počeli trezvenije razmišljati o režimu ustaške države. Vrtlog koji su pokrenuli agresijom na Jugoslaviju upravljao je njihovim ponašanjem, kojim se komandovalo iz Hitlerovog Glavnog štaba. Ideje i ocjene izložene u citiranom izvoru veoma su bliske generalu Glezu fon Horstenauu, koji će do kraja svoje službe u Zagrebu kao predstavnik njemačke Vrhovne komande kod ustaške vlade zastupati rezervisanu i kritičku poziciju prema NDH, ostajući pri tome vojnički disciplinovan i lojalan pripadnik Vermahta.

I u italijanskim štabovima i komandama smatralo se da je ustanak posljedica ustaških progona i zločina nad Srbima u NDH. U tom pogledu postoji njihova saglasnost sa Nijemcima.

²⁵ *Zbornik NOR-a*, tom XII, knj. 1, Dokument br. 123: Izveštaj oficira za transport pri nemačkom generalu u Zagrebu o vojno-političkoj situaciji i zločinima ustaša nad srpskim narodom u NDH, str. 328-330.

U jednom izvještaju s početka septembra procjenjuje se da je na prostoru između Like i Bosne, koji je bio zahvaćen masovnim ustankom srpskog stanovništva, bilo ubijeno 80 000 Srba i još 30 000 u drugim krajevima Jugoslavije²⁶. Za razliku od Nijemaca, među kojima su samo neki, na prvom mjestu vojni predstavnici, ispoljavali izvjesne rezerve prema NDH, Italijani su aktivno - vojno i politički - pomagali ustanički pokret srpske "nacionalne", antikomunističke orijentacije. To je bio način da se na široj teritoriji NDH proširi stvarna okupaciona vlast Italije. U tom pogledu, na pravcu ukidanja hrvatskog "suvereniteta" nalazile su se i određene oblasti Bosne i Hercegovine.

Tokom septembra 1941, njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau uputio je nekoliko izvještaja komandantu oružanih snaga Jugoistoka o promjenama u vojno-političkoj situaciji u NDH. U prvom od tih izvještaja on saopštava Pavelićevu inicijativu Italijanima da se izvrši razmjena bosanskih Srba sa Muslimanima iz Sandžaka, koje u NDH smatraju Hrvatima²⁷. Do tog masovnog preseljavanja srpskog i muslimanskog stanovništva nije došlo prije svega zbog napredovanja ustaničkog pokreta, ali i zbog povećanih pretenzija Italijana da u savezu sa četničkim elementima u ustanku prošire i ojačaju svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. Italijani su, kako saopštava fon Horstenau, intenzivirali pritisak na Hrvate, naročito s namjerom da uspostave vojno-političku dominaciju u Hercegovini, zahtijevajući da ovu oblast napuste hrvatske jedinice. Istovremeno, njemački general podvlači da je veoma teško povratiti ravnopravnost u NDH srpskom narodu, koji čini dvije petine "državnog stanovništva" i koji se

26 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 1, Dokument br. 136: Izveštaj Komande 2. pešadijskog puka od 1. septembra 1941. komandantu divizije "Re" o situaciji na sektoru Gospić, str. 366.

27 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 1, Dokument br. 132: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 2. septembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 349.

nalazi van zakona²⁸. Sredinom septembra fon Horstenau izvještava o razmahu ustaničkog pokreta, koji je dobio jaka središta sjeveroistočno od Sarajeva - na Romaniji, zatim u Ozren-planini i na planinskom prostoru između Bosanskog Petrovca i Drvara. Cijelo ovo ustaničko područje proteže se na sjeverozapad do Bihaća, a na jugoistok do Glamoča. U zaključku izvještaja Horstenau informiše da se samo jedna trećina teritorije NDH nalazi u rukama njene vlade, dok su dvije trećine pod kontrolom Italijana i ustanika. Karakteristično je generalovo saopštenje da hrvatski vojnici ovaj "građanski rat" osjećaju kao "bratoubilački rat". Njegova je ocjena takođe da protivsrpsku politiku ustaške vlade odlučno odbacuje ogromna većina hrvatskog naroda²⁹. Ovu ocjenu, međutim, ostavio je bez argumentacije.

U jesen 1941. god. Italijani su nastavili sa reokupacijom nekih mjesta u zapadnoj Bosni, koja se nalazila pod vlašću NDH. Tako je početkom oktobra komanda Druge armije naredila V-om armijskom korpusu da okupira Kulen Vakuf³⁰, opštinsko mjesto južno od Bihaća, koje je u ljeto bilo poprište ustaškog masakra srpskog stanovništva, a zatim isto tako masovne osвете ustanika nad Muslimanima. Zauzimanjem Kulen-Vakufa proširilo se i povezalo reokupirano područje u ovom prostoru Bosanske krajine. U drugoj polovini oktobra Italijani su relativno dobro kontrolisali situaciju u nedavno reokupiranoj zoni u zapadnoj Bosni. Izvještavajući Ministarstvo inostranih poslova u Rimu 21. oktobra, italijanski konzul

28 Ibidem, Dokument br. 137: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 6. septembra komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o razvoju ustanka u Hrvatskoj i o pregrupisanju 718. peš. divizije, str. 364.

29 Ibidem, Dokument br. 150: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 13. sept. 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 391-394.

30 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 1, Dokument br. 154: Naređenje Komande Druge armije od 5. oktobra 1941. potčinjenim komandama za okupaciju teritorije NDH između demilitarizovane zone i demarkacione linije s nemačkim trupama, str. 421.

u Sarajevu nazvao je ovu vojnu akciju "okupacijom", koja je izazvala "kolanje glasina" da Italija namjerava izvršiti "potpunu okupaciju Bosne"³¹, motivisana eksploatacijom privrednih potencijala ove nekadašnje austrougarske pokrajine. Pošto su uspostavili vojno-političku kontrolu u reokupiranim krajiškim mjestima, Italijani su raspolagali sa dovoljno podataka za ocjenu političkog stanja u njima i odnosa njihovog stanovništva prema italijanskoj okupaciji. Njihovo je saznanje bilo da među stanovništvom vlada veliko vrenje, što ilustruju ustaškom naredbom kojom se okolnim pravoslavnim seljacima dozvoljavalo da samo dva puta nedjeljno mogu da uđu u Bosanski Petrovac, kao i zahtjevom pravoslavaca da Muslimani u Bosanskom Petrovcu budu razoružani. Pravoslavce je takođe iritiralo što Muslimani koji napuštaju Petrovac nose sa sobom sve što su uspjeli da opljačkaju. U Ključu je većinsko muslimansko stanovništvo ispoljilo ravnodušnost prema italijanskim trupama. Nasuprot tome, četnički rukovodioci u zoni Ribnik izrazili su radost zbog dolaska Italijana. Srpsko stanovništvo koje čini većinu u okolini Ključa ne pristaje da ostane pod hrvatskom vlašću zbog ustaškog masakra Srba u Ključu i okolini. Italijani nalaze da Srbi u Ključu nisu komunističkog opredjeljenja. U Sanskom Mostu stanovništvo je u većini muslimansko, sa veoma malo Hrvata. Srba nema jer su poubijani ili pobjegli. Zapadno od Sanskog Mosta na hiljade Srba obuhvaćeno je ustaničkim pokretom. Vlasti u Varcar Vakufu (Mrkonjić-Grad) voljne su da sarađuju sa Italijanima, kaže se u izvještaju. Po dolasku Italijana, pravoslavno stanovništvo počelo je da se vraća u svoja naselja. Prema izvještaju, u Drvaru je oživjela stočna pijaca, što se "povoljno" odrazilo na raspoloženje stanovništva. Starješine u selima izrazile su, navodno, spremnost da sarađuju sa Italijanima protiv komunista, "zajedničkih neprijatelja". U gradu nema

31 Rafael B r ĉ i ć, *Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, Prilozi br. 5, Sarajevo 1969, str. 243.

solu, a brašno se stanovništvu dijelilo besplatno³². Oslonjeni na ove podatke o stanju u žarištima ustanka na području Bosanske krajine, uvjereni u stabilnost svojih pozicija tamo, Italijani su mogli smatrati da će se cijela Bosna i Hercegovina naći u njihovim rukama. Nije bilo lišeno svake osnove njihovo uvjerenje da reokupacija donosi pacifikaciju, što nije mogla da ostvari NDH svojom protivrpskom politikom i vojnim snagama. Međutim, ni italijanska pacifikacija nije bila mnogo uspješnija od hrvatske ustaško-domobranske. Potvrđuje se to u njemačkim izvještajima posljednjih mjeseci 1941. godine.

³² *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 1, Dokument br. 165: Izveštaj Komande Obaveštajnog odseka 6. armijskog korpusa od 21. okt. 1941. o situaciji u Bosanskom Petrovcu, Ključu, Sanskom Mostu i Mrkonjić-Gradu, str. 455-460.

VOJNO-POLITIČKA ANALIZA GENERALA HORSTENAU

Izveštaji generala fon Horstenaua i dalje su najpouzdaniji izvor za upoznavanje vojno-političkog stanja u NDH. Po njemu, glavni uzročnik nepromijenjenog teškog stanja u zemlji je nacionalna politika Vlade NDH, u kojoj "tinja" saznanje o višenacionalnom karakteru države. Hrvatski narod, podvlači general, u njoj čini jedva nešto više od polovine državnog stanovništva. Produbljavanju unutrašnje krize doprinosi pogoršanje odnosa između Vlade i Muslimana, što je suzilo osnovu Vladine politike. Represivne mjere Vlade protiv uglednih intelektualaca i značajnih imena u kulturi svjedoče da Vlada "stoji na staklenim nogama". Porast opozicionih snaga podstiče takođe držanje "italijanskih saveznika", koji ne pokazuju nikakav interes u smislu afirmacije ustaškog režima. Naprotiv, u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, kao na primjer u Bihaću i Mostaru, italijanski komandanti javno se nalaze sa četničkim vođama u punoj ratnoj opremi. Četnici iz planina dolaze u gradove koji su pod italijanskom kontrolom, u njima se snabdijevaju, a zatim se neometano vraćaju u svoje šume³³.

I njemački izvještaji druge vojne provenijencije saglasni su sa analizom i ocjenama generala fon Horstenaua. Teška situacija posljedica je činjenice da NDH predstavlja višenacionalnu državu, u kojoj "preko 2 miliona Srba" pruža otpor ustaškom nasilju i ne miri se sa položajem koji im je namijenila NDH. U njemačkim vojnim komandama opšte je prihvaćeno stanovište da je ustaško proganjanje Srba glavni uzrok širenju ustaničkog pokreta. U zimu 1941. god. među komandantima

³³ *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 1, Dokument br. 239: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 16. novembra 1941, komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj i privrednoj situaciji na teritoriji NDH, str. 641-644.

njemačkih oružanih snaga procjenjivano je da u proljeće 1942. treba očekivati izbijanje ustanka većih razmjera³⁴.

Sredinom decembra general fon Horstenau uputio je komandantu oružanih snaga Jugoistoka izvještaj, koji ima karakter cjelovite vojno-političke analize stanja u NDH. Svi relevantni činioци dobili su tu svoje mjesto. Od prvobitnog oslonca novoj državi NDH, Muslimani su počeli da se postavljaju opoziciono izražavajući sve otvorenije nezadovoljstvo svojim položajem. Sarajevski, a za njima i banjalučki Muslimani obavijestili su svoga predstavnika u Vladi NDH (dr Osmana Kulenovića) o zabrinutosti zbog užasnih nasilja "divljih ustaša" nad Srbima i posljedicama koje iz toga proizlaze za muslimansko stanovništvo. U tom izvještaju general Horstenau nije imao povoljno mišljenje o Muslimanima, za koje je rekao da su "oportunistični, asocijalni, rasno ne baš naročito vredni". Prilikom stvaranja NDH u aprilu tražili su da Bosna dobije položaj njemačke pokrajine prema austrougarskom uzoru u periodu 1878-1918. godine. Da bi pokazala svoj pozitivan odnos prema Muslimanima, Vlada NDH naredila je pregradnju jednog Meštrovićevog umjetničkog građevinskog objekta u džamiju. U stvari, predstavnici režima nisu skrivali svoje razočarenje zbog kritika koje su Muslimani javno uputili Vladi

34 Ibidem, Dokument br. 266: Izveštaj Operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. decembra 1941, komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji i rezultatima operacija protiv ustanika u Srbiji i situaciji u NDH, str. 721/2.; Auswärtiges Amt (AA), Inland II G, Band 402; 27. III 1942., 274463-274481.

(Iz izvještaja o dvadesetdnevnom putovanju kroz Hrvatsku od 1. XII 1941, američki ambasador u Bukureštu zapisuje da se u Zagrebu nalazi mnogo doseljenih Bosanaca i Hercegovaca; da Pavelić pregrađuje Meštrovićev muzej umjetnosti u muslimansku džamiju; da je veliki broj Muslimana uputio Paveliću Memorandum sa zahtjevom pune autonomije za Bosnu i Hercegovinu sa jednakim pravom za muslimane, pravoslavne i katolike; da odbijaju svaku odgovornost za prolijevanje krvi poslije 10. aprila, prijeteći Paveliću da će se obratiti Hitleru da uspostavi protektorat nad Bosnom i Hercegovinom. U ovom izvještaju američki poslanik Pel informiše da su četnici nemilosrdni samo prema Muslimanima. Međutim, korektno se ponašaju prema pristalicama "Gajretove partije". Čuje se, bilježi Pel, da se preko 15 000 Muslimana javilo u dobrovoljačke trupe NDH.)

NDH. Pogotovo je povjerenje organa NDH u Muslimane uzdržano pojavom da oni u sve većem broju pristupaju "pravoslavnim ustanicima". Što se tiče srpskog "državnog problema", u vrhu NDH, prema izvještaju njemačkog generala, "konstruktivno rješenje" vidi se prvenstveno u prelazu pravoslavnih u rimokatoličku vjeru. S tim u vezi, u ustaškim državnim institucijama kolaju mišljenja kako bi trebalo odustati od "grešaka nasilnog prozelitizma". Značajno je takođe, saopštava fon Horstenau, da i među Hrvatima komunizam uzima maha. To se ogleda u saradnji koju su predstavnici ovog pravca uspostavili sa ustaničkim pokretom. Ozbiljna opasnost ustaškoj državi prijeto od Nedića i Draže Mihailovića, koji nastoje, uz italijansku podršku, da ustanički pokret što više premjeste u Bosnu, u kojoj se inače njen sjeveroistočni dio nalazi pod kontrolom ustanika. Njihove vođe potiču mahom iz reda bivših jugoslavenskih oficira i intelektualaca komunističke orijentacije. Iz analize prikazanih odnosa njemački general izvlači zaključak da bi većina hrvatskog i muslimanskog naroda, kao i mnogi pravoslavci, rado pozdravili i kao "spas i oslobođenje" prihvatili uspostavljanje njemačkog protektorata na teritoriji NDH. Ovo gledište bilo je prilično široko rasprostranjeno među njemačkim vojnim predstavnicima u Hrvatskoj, koji su se pri tome rukovodili interesima njemačke ratne privrede, posebno u prostoru Sarajevo, Tuzla, Zenica, Jajce. Ipak, na prvom mjestu nalazilo se Sarajevo zbog značaja koji ima u Bosni i Hercegovini. Stoga se oni odlučno suprotstavljaju italijanskim namjerama u smislu uspostavljanja kondominijuma za Sarajevo. Uvjerenje je generala Horstenaua da "Sarajevo apsolutno pripada pojmu Bosne i da bi se ustupanje grada svakako pokazalo i kao nemačko odricanje od cele Bosne"³⁵.

35 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 1, Dokument br. 279: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 14. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, njenim odnosima sa Kraljevinom Italijom, ustrojstvu oružanih snaga NDH i o zadacima sopstvenih trupa u NDH, str. 766-781.

NJEMAČKO "RAZUMIJEVANJE" NDH - ITALIJANSKA "ZAŠTITA"
SRBA

Nijemci i Italijani okupirali su u aprilskom ratu teritorije jugoslavenske države i dogovorno ih podijelili sa svojim balkanskim saveznicima, pri čemu su interesi za privredne kapacitete i prirodna bogatstva zemlje bili osnovni motiv u njihovoj okupacionoj politici. Najzaslužnija za brzi vojni slom Jugoslavije, Njemačka je vodila prvu riječ u vojno-političkoj organizaciji okupirane Jugoslavije. Uz njeno aktivno učešće formirana je NDH. Suprotno dogovoru o interesnim sferama, prema kojem je Bosna i Hercegovina bila prepuštena Italiji, Bečka konferencija je, zalaganjem predstavnika Rajha, odlučila da se ona priključi Hrvatskoj. "Rimskim ugovorima" potvrđene su odluke Bečke konferencije da se Bosna i Hercegovina inkorporira u sastav NDH, ali je njen suverenitet pretvoren u fikciju, dok je Italija nastojala da što dublje zagrabi resurse Bosne i Hercegovine.

Različit odnos Nijemaca i Italijana prema NDH kao i njihove različite interese u njoj nije mogla ukinuti ni demarkaciona linija. Ona ih je u stvari razjasnila. Nijemci su čuvali "suverenitet" i "integritet" NDH, a Italijani su nastojali da ih suze i po mogućnosti istrgnu Bosnu i Hercegovinu iz sklopa NDH. Nijemci su se ponašali saveznički prema Hrvatima, Italijani protektorski prema Srbima. Od formiranja NDH nisu prošla ni dva mjeseca, a ustaški režim pretvorio je njenu teritoriju u poprište biološkog uništenja Srba, Jevreja, Roma i drugih protivnika ustaških nasilja. Početak je bio u znaku uzimanja talaca, kako bi se tobože preduprijedila "velika pobuna Srba" na Vidovdan. Iz redova uglednijih Srba hapšeno je na desetine ljudi u Sarajevu, Kalinoviku, Srebrenici, Zvorniku, Tuzli, Bijeljini, Olovu, Vlasenici, Bosanskom Šam-

cu, Loparama, ali i mnogim drugim mjestima u Bosni i Hercegovini³⁶. Odgovor na ustaške zločine bio je ustanak srpskog naroda, najprije u junu na području istočne Hercegovine, a zatim krajem jula i početkom avgusta u zapadnoj Bosni, istočnoj Bosni i drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Iznenadeni ustankom, Nijemci i Italijani su prema njemu ispoljili različit odnos, uslovljen njihovim različitim držanjem prema NDH. Dok su Nijemci ispoljavali razumijevanje za NDH i njen "suverenitet", Italijani su se postavili kao "zaštitnici" ugroženog srpskog naroda i uspostavljali kontakte sa "nacionalnim" snagama ustaničkog pokreta. Ipak, zajedničko gledište i Nijemaca i Italijana je bilo da ustanak nema veze sa okupacijom zemlje (jer je to bilo "oslobođenje" naroda koje je porobljavala velikosrpska Jugoslavija), već je, kako su Nijemci rado isticali, rezultat tradicionalnih sukoba između Srba i Hrvata. Saglasno ovom gledištu, odgovornost za ustanak nije padala na okupatore, već isključivo na ustaški režim NDH. Zato se kod jednih (Nijemaca) rješenje traži u uspostavljanju njemačkog protektorata i vojne uprave na teritoriji NDH, a kod drugih (Italijana) u pacifikaciji ustaničkog pokreta u saradnji sa njegovim srpskim "nacionalnim" čelnicima. Prihvatljiva je argumentacija Nijemaca da NDH ne predstavlja nacionalnu, već višenacionalnu državu i da se Muslimani u nacionalnom smislu ne mogu tretirati kao Hrvati. I Italijani su odricali hrvatski karakter Bosne i Hercegovine. Međutim, i jedni i drugi slijedili su kurs međunacionalne konfrontacije Srba i Hrvata, s tim što su Nijemcima bili bliži Hrvati, a Italijanima četnički orijentisani Srbi, odnosno "nacionalni" ustanici. Karakteristično je da Muslimani nisu bili uvažavani i na cijeni kod Nijemaca (jer su ispoljavali nestalnost prema NDH), ni kod Italijana (jer su ih njihovi četnički saveznici smatrali

36 Dr Rade Petrović, *Vidovdan u Sarajevu i istočnoj Bosni 1941*. (Referat podnesen na naučnom skupu u organizaciji ANUBiH povodom 600-godišnjice kosovske bitke u Sarajevu 1989. Rukopis se čuva u Arhivu ANUBiH.)

svojim istorijskim protiv-nicima). Nesporna je takođe bila njihova antikomunistička pozicija. Suočeni sa stvarnošću, priznavali su da su komunističke tendencije u porastu među opozicionim Hrvatima i u ustaničkom pokretu. Ipak, u njihovim odnosima sve više su dolazile do izražaja suprotnosti. Radilo se o tome ko će svojim uticajem i položajem presudno kontrolisati kretanja u Bosni i Hercegovini. Što su u tom pogledu Italijani bili ofanzivniji - oslanjajući se na dogovoreno pravo dominacije u Bosni i Hercegovini kao sredozemnom području, to su Nijemci - oslanjajući se na realni odnos snaga i stvorene pozicije, demonstrirali upornost da ih na tom pravcu spriječe. Rukovođeni uglavnom interesima vojne privrede, Nijemci su čuvali svoju prirodno i ekonomski bogatiju okupacionu zonu, dok su Italijani nastojali da prodorom u Sarajevo ojačaju svoje eksploatacione izvore.

Italijanski izvještaj s početka 1942. godine govori o pojačanim pritiscima ustanika na gradove, među kojima na Sarajevo, Travnik, Kladanj, Tuzlu, Banju Luku. Italijani su bili naročito zainteresovani za sektor Foča-Kalinovik, kao i za sektor Bileća-Trebinje, gdje se među stanovništvom osjećao jak otpor prema italijanskoj okupaciji. Oni nisu krili svoju zabrinutost zbog porasta ustaničke aktivnosti u njihovim okupacionim zonama, kao što su područja Grmeča, Varcar-Vakufa, Kupresa i Donjeg Vakufa. Uprkos navedenom stanju, Italijani su smatrali da bi njihova okupacija cijele Hrvatske stvorila u zemlji povoljnu situaciju. Međutim, ovaj njihov plan nije imao šansu, jer su mu Nijemci pružili otpor i stali uz vladu³⁷.

Njemačko-italijanske suprotnosti su se nastavljale, u čemu su najvažniji uticaj imali vojni predstavnici Rajha i Italije u NDH. Italijanske planove u Bosni čvrsto je podržavao Dobrosav Jevđević, bivši narodni poslanik iz istočne Bosne,

³⁷ *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 1: Izveštaj Komande 2. armije od 2. januara 1942. Generalštabu kopnene vojske o vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Beograd 1972, str. 8-9.

istaknuti vođa "nacionalnog" ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni. Prema ocjeni komande italijanskog 6. armijskog korpusa, Jevđević je zastupao gledište da Italijani provedu potpunu okupaciju Bosne i Hercegovine, nalazeći u tome mogućnost da sačuva Srbe u ovoj oblasti od ustaškog pokolja. Prema mišljenju u ovoj komandi, Jevđević je priželjkivao formiranje srpske bosanskohercegovačke države pod italijanskim protektoratom. Italijani su, međutim, više držali do razvijanja saradnje sa četničkim snagama na terenu i do njihovog angažovanja u borbi protiv komunista nego do državnih koncepcija četničkog vođe. Ali, u toj saradnji sa lokalnim četničkim snagama Italijani su insistirali na čvrstoj komandi njima odanih četničkih starješina³⁸.

U januarskoj njemačkoj operaciji kod Sarajeva, uz skromno učešće njenih vojnih snaga, italijanska komanda vidjela je namjeru Nijemaca i Hrvata da otežaju italijansku vojnu situaciju na granicama demarkacione linije. Isti smisao ona je vidjela i u akciji hrvatskog generalštaba u Hercegovini oko Konjica, čiji je cilj bio ugušivanje oružanih pobuna, pri čemu su paljena srpska naselja i uništavano srpsko stanovništvo. Uz političku podršku Nijemaca, hrvatske vlasti organizovale su u bosansko-hercegovačkim gradovima (Bihać, Sarajevo, Mostar) ustaške demonstracije protiv Italije - za hrvatsku Dalmaciju. Slabljenje veza sa Nijemcima i vrhom NDH sa kojima su se sve češće dešavali nesporedumi, Italijani su nadoknađivali jačanjem uporišta kod četnika. Ocjenjujući da je ustanak u porastu, predviđali su, ne bez straha po svoje pozicije u okupacionoj zoni, da će se na proljeće ustanak još više razgorjeti³⁹.

38 Ibidem, Dokument br. 10: Izveštaj Komande 6. armijskog korpusa od 17. januara 1942. Komandi 2. armije o kontaktima s rukovodiocima četničkih formacija, str. 52-55.

39 Ibidem, Dokument br. 13: Izveštaj Generalštaba kopnene vojske od 24. januara 1942. Vrhovnoj komandi o situaciji u NDH i o pronemačkoj orijentaciji rukovodstva NDH, str. 61-68.

Italijanski vojni vrh budno je pratio proces u ustaničkom pokretu, sa jasnim kursom povezivanja sa četnicima i njihovog konfrontiranja sa komunistima. Stim u vezi italijansku poziciju otežavala je okolnost što su četnici bili protivnici NDH, pa ih je njihovo protivhrvatsko opredjeljenje istovremeno objektivno činilo protivnicima Italijana i Nijemaca zbog njihovih veza sa ustaškom državom. U kontaktima sa četničkim vođama Italijani su razumjeli da je njihov cilj nezavisna Bosna, koja bi se privremeno nalazila pod zaštitom italijanskih okupacionih snaga. Dok traje rat, oni bi tražili određena etnička i konfesionalna prava i izvjesnu autonomiju. Ne izjašnjavajući se o ovim zahtjevima, italijanski general Roata smatrao je da je za Italijane najvažnije da se spriječi svako približavanje četnika komunistima, koje bi moglo da nađe svoj motiv u četničkom inatu prema NDH. Teškoća italijanskog položaja proizlazi, prema priznanju italijanskog generala, iz neprijateljskog odnosa stanovništva, koje Italijane smatra inostranim čuvarima kvislinške vlasti, kao što ih i hrvatske vlasti smatraju svojim protivnicima. Konstatujući da se nalazi u "paradoksalnoj situaciji", Italijani su sve više postajali njeni zarobljenici⁴⁰. Sada im je najvažniji strateški cilj bio ojačati četnički pokret da bi se uz njegovu pomoć učvrstili u okupacionim područjima i zatim ih štitili s namjerom da okupiraju cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine i Hrvatske. "Paradoksalna situacija" nije im bila sklona na tom putu.

40 Ibidem, Dokument br. 17: Izveštaj komandanta 2. armije od 30. januara 1942. Generalštabu kopnene vojske o vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, str. 78/9.

Početak 1942. godine donio je i Nijemcima u Bosni nove brige. One su naročito vezane za stanje u istočnoj Bosni, koje se pogoršavalo usljed činjenica da se u Srbiju sručila ogromna masa izbjeglica srpskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, kao i usljed razvoja ustaničkog pokreta, koji nije mogla da savlada NDH svojim vojničkim i političkim snagama. Štaviše, po ocjeni njemačkih generala, uspostavljanje mira u istočnoj Bosni zahtijevalo je potpuno isključivanje samostalnog djelovanja ustaša. Prostor istočne Bosne, čija je sjeverna granica rijeka Sava, zapadna rijeka Bosna i istočna rijeka Drina, proglašen je operacionim područjem pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji. Njemački poslanik kod Vlade NDH Zigfrid Kaše prihvatio je da se ustaše na tom operacionom području stave pod njemačku komandu i tražio da se suzdrže od svake političke aktivnosti. Konferencija njemačkih generala kod Pavelića riješila je da je civilna uprava u pitanjima koja se tiču vojnih poslova obavezna da radi po uputstvima vojnog komandanta. Uporedo s tim, hrvatska vojska kao i policija, žandarmerija i ustaše potčinjeni su njemačkom vojnom komandantu. Pošto su definisali zadatke i prava njemačkih oružanih snaga na operacionom području, Nijemci su usvojili zahtjev predstavnika hrvatske vlade da "suverenitet" NDH u istočnoj Bosni ostane "nedirnut"⁴¹. Na zahtjev opunomoćenog komandanta u Srbiji, oblast Drina-Sava-Bosna-demarkaciona linija proglašena je njemačkom

41 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 13: Zabeleška Operativnog odeljenja više komande 65 za naročitu upotrebu od 26. januara 1942. sa sastanaka opunomoćenog komandanta u Srbiji sa nemačkim generalom u Zagrebu, nemačkim poslanikom u NDH i Pavelićem, održanih 23. januara 1942. u Zagrebu u vezi sa vojno-političkom situacijom i daljim merama u istočnoj Bosni, str. 64-68.

operacionom zonom. Na taj način operaciona zona nije ostala ograničena na oblast istočne Bosne, već je proširena njemačkim okupacionim područjem iznad demarkacione linije u Bosni⁴².

Situacija u istočnoj Bosni, međutim, zahtijevala je potrebu nastavljanja konsultacija i nalagala nova savjetovanja. Na poziv generala Badera, posjetili su ga u Beogradu 3. februara njemački poslanik Kaše, general Glez fon Horstenau, državni sekretar u Vladi NDH dr Vjekoslav Vrančić i generalštabni oficir hrvatske vojske. Razmatrana su pitanja u vezi sa četnicima Jezdimira Dangića i operacionim područjima u istočnoj Bosni. U kontaktima koje je imao sa njemačkim vojnim predstavnicima u svom štabu u Beogradu major Dangić je izrazio spremnost da se sa svojim jedinicama bori protiv komunista u Bosni pod njemačkim zapovjedništvom. Kao protivuslugu tražio je povlačenje hrvatskih trupa i ustaša iz pet istočnobosanskih srezova i uspostavljanje u njima vlasti srpskih sreskih načelnika. Za svoje jedinice tražio je municiju i snabdijevanje. U razgovorima kod generala Badera razmatrao je takođe da se Dangićeve jedinice angažuju u zaštiti željezničkog saobraćaja i industrije. Državni sekretar dr Vrančić odbio je sa hrvatske strane sa Dangićem svaki pakt, jer bi to predstavljalo uspjeh ustaničkih Srba. Na kraju, general Bader i njegovi saradnici zaključili su da pakt sa Dangićem nije moguć⁴³.

Početkom 1942. istočna Bosna predstavljala je za Nijemce problem br. 1 na cijelom prostoru okupirane Jugoslavije. Po oštirini sukoba između Srba, Muslimana i Hrvata ona je bila najveće žarište nemira, koje je duboko zabrinjavalo njemačke

42 Ibidem, Dokument br. 14: Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu od 26. januara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni, političkim planovima Pavelića u NDH i odnosima sa Italijom, str. 69.

43 Politisches Archiv Auswärtiges Amt (PA/AA) Bonn, Büro des Staatssekretärs, Akten betreffend Kroatien (2): Telegramm, 4. Februar 1942., Nr. 196.

vojne vrhove u Beogradu i Zagrebu. Antikomunističko opredjeljenje otvorilo je Dangiću vrata štabova i njemačkih generala, koji su ocjenjivali da hrvatske oružane snage nisu sposobne za borbu protiv ustaničkog pokreta. Štaviše, sama NDH predstavljala je, po njemačkim generalima, ne samo izvor nemira već i najveću opasnost za vojnu situaciju na Balkanu. Vođenim ovim saznanjem, Nijemcima se otvaralo pitanje mogućnosti da se uz pomoć Dangića likvidira žarište nemira u istočnoj Bosni. Dangićeve spremnost da se sa svojim četnicima stavi pod njemačku komandu i da prizna hrvatski suverenitet pod uslovom da se na području istočne Bosne uspostavi njemačka vojna uprava, koju su zagovarali i sami njemački generali, bili su na njemačkoj strani shvaćeni kao ozbiljan razlog da se s njim razgovara. Pri tom su Nijemci respektovali i Nedićevu podršku Dangićevoj inicijativi. Istovremeno Dangić je uvjeravao Nijemce da bi uklanjanje granica na Drini olakšalo uspostavljanje mira u Bosni i doprinijelo afirmaciji Nedićeve politike, pa na taj način i političkoj afirmaciji njemačkog položaja u Srbiji. Koliko je Dangiću bilo stalo da Nijemci usvoje njegov plan u pogledu uspostavljanja mira u istočnoj Bosni potvrđuju njegove izjave pukovniku Kevišu da bi se u slučaju engleskog iskrcavanja nepokolebljivo borio na njemačkoj strani i da samo njemačka pobjeda nad Englezima i boljševizmom osigurava Srbiji položaj koji joj pripada na Balkanu. Sva Dangićeve uvjeravanja, međutim, pala su pred njemačkim uvažavanjem "suvereniteta" NDH⁴⁴. Nijemci nisu bili u dilemi kome pripada njihova podrška - Hrvatima ili Srbima. Tradicionalno protivsrpsko opredjeljenje Nijemaca nadjačalo je Dangićev antiboljševizam, zbog čega su oni i krenuli u rat protiv SSSR-a.

⁴⁴ *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 23: Izveštaj opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. februara 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o toku pregovora sa četničkim majorom Dangićem u Beogradu, str. 112-121; Rafael Brčić, *Mjere okupatora i kvislinga na gušenju NOP-a Bosni i Hercegovini početkom 1942. godine*, Zbornik Partijsko savjetovanje u Ivančicama 1942, Sarajevo 1983, str. 240.

Njemački poslanik kod vlade u Zagrebu Zigfrid Kaše analizirao je situaciju u Hrvatskoj i istočnoj Bosni drukčije od njemačkih generala i drukčije zaključivao. U tome je polazio od nacističkog gledišta o odnosima Nijemaca prema Hrvatima. Po njemu, Hrvati se ne mogu svrstati u slovenske narode. Uspostavljeno 10. aprila 1941. godine saglasnošću Firera, ustaško upravljanje i djelovanje bilo je štetno za hrvatsku državu i hrvatski narod na mnogim poljima. Izbijanje ustanka neodvojivo je od te činjenice. Ipak, ustanici, kako boljševički partizani tako i srpski četnici Draže Mihailovića ostaće, naglašava Kaše, trajno naši neprijatelji. Stoga on ne prihvata tezu o isključivoj krivici ustaša. Priznajući da Nedićeva vlada igra određenu ulogu u suzbijanju ustanka, Kaše se odlučno protivi zahtjevima da se koriguju granice u istočnoj Bosni i izvjesni njeni dijelovi priključe Srbiji. To bi, po njemu, dovelo do novih stradanja Muslimana, koji bi se, na taj način, u većem broju nego bosanski Srbi, našli u granicama Srbije. Nijemci moraju biti svjesni da bi to bilo osuđeno u cijelom islamskom svijetu. Stoga, granice na Drini moraju bezuslovno ostati. Pavelićeva odluka da se učini kraj pokatoličavanju Srba naznačuje pravac koji treba pomagati da bi se u NDH normalizovali odnosi. Razbuktavanje ustanka, koje se očekuje na proljeće, moguće je spriječiti ako uz njemačku pomoć Hrvati vrate i učvrste samopouzdanje u svoje snage. Bez obzira na pravac koji slijede, srpski ustanici su zajednički neprijatelji Nijemaca i Hrvata⁴⁵.

Za razliku od Nijemaca, Italijani su od početka imali drukčiji odnos prema Hrvatima i četnicima. Savezništvo sa NDH bilo je opterećeno mnogim suprotnim interesima, a odnosi sa četnicima imali su karakter nestabilnosti. Situacija u istočnoj Bosni nije se neposredno ticala italijanskih pozicija,

45 Ibidem, Dokument br. 27: Pismo njemačkog poslanika u NDH od 12. februara 1942. šefu vojno-upravnog štaba u Srbiji o ustaškoj politici u NDH, odnosima između NDH i Nedićeve Srbije i razvoju NOP-a, str. 140-142.

pa su stoga italijanske snage u januarskim operacijama imale na ovom području skromno učešće. U pogledu utvrđivanja opštih italijanskih interesa i razvoja odnosa na cjelokupnom italijanskom okupacionom području, gdje su (na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine) bile vezane značajne italijanske snage, prvu riječ imao je komadant Druge armije, general Mario Roata. Njegova direktiva, upućena sredinom februara 1942. komandantima korpusa, sadržavala je stavove zvanične italijanske politike prema NDH, četnicima i komunistima. U njoj Roata saopštava područnim komandantima da uvažavaju činjenicu da je Hrvatska prijateljska i saveznička država, ali da u odnosu prema hrvatskim vlastima treba da budu odlučnog stava, lišenog svake bolećivosti, a po potrebi treba pokazati i čvrstu ruku. U odnosima prema četnicima Roata naređuje da se izbjegava bilo kakvo pregovaranje, a u kontaktima sa lokalnim četničkim elementima zabranjuje preuzimanje bilo kakvih obaveza, prvenstveno političkih. Roata podvlači da će držanje četnika prema Italijanima tokom rata odrediti italijansku politiku prema njima poslije rata. Što se tiče odnosa prema komunistima, direktiva komandanta Druge armije glasila je: voditi borbu do istrebljenja⁴⁶.

Nisu samo vojni faktori - komanda Jugoistoka i Vrhovna komanda Vermahta - pratili razvoj vojno-političke situacije u istočnoj Bosni već je i Ministarstvo inostranih poslova Rajha tražilo i primalo informacije o istočnoj Bosni od svojih diplomatskih saradnika. Na temelju brojnih relevantnih dokumenata stiče se utisak da je sam državni vrh njemačkog Rajha poklanjao punu pažnju stanju u istočnoj Bosni, odnosno da je ovaj prostor na početku 1942. godine bio u samom centru preokupacije najviših organa Rajha. Poslanik Hevel uputio je 23. februara 1942. zabilješku u Glavni štab Firera, za ministra

⁴⁶ *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 21: Dopis komandanta 2. armije od 15. februara 1942. komandantima 5, 6. i 18. armijskog korpusa o direktivi Generalštaba kopnene vojske u pogledu odnosa s vlastima NDH i četnicima, str. 96-97.

inostranih poslova Joahima fon Ribentropa, u kojoj se analizira stanje u istočnoj Bosni. Tu se uvodno tvrdi da ovo područje predstavlja najopasnije žarište, koje istovremeno ugrožava i Hrvatsku i Srbiju. Prema zabilješci, četničke jedinice izbjegavaju borbu sa njemačkim oružanim snagama. Na prostoru istočne Bosne operišu komunističke jedinice i četnički odredi generalštabnog pukovnika Draže Mihailovića i majora Dangića. Pošto su citirani (u prethodnom tekstu navedeni) Dangićeve prijedlozi, koji su razmatrani na neuspjelom savjetovanju njemačkih generala i predstavnika Vlade NDH, u zabilješci se utvrđuju uzroci ustaničkog pokreta. Ponovo se naglašava da se kao najvažniji uzrok ustaničke aktivnosti moraju označiti ustaška zločinstva prema pravoslavnom stanovništvu. Nijemci procjenjuju da je oko 300 000 pravoslavaca postalo žrtvom sadističkih metoda Hrvata. Drugi razlog ustanka Nijemci vide u terorističkom preobraćanju pravoslavnog stanovništva na katolicizam, pri čemu je svaki otpor prelazu na katoličku vjeru praćen bezobzirnim iseljavanjem pravoslavaca. S tim u vezi podvlači se da je katolička crkva forsirala ustaške zločine. Što se tiče pojave komunističkih odreda, ona se veže za rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Pokazalo se, stoji dalje u zabilješci, da je hrvatska vlada nesposobna da obustavi ustaške zločine. Usljed potpune dezorganizacije, nedostatka obrazovnog oficirskog i podoficirskog kadra i niske moralne vrijednosti trupa, hrvatska vojska je nesposobna da savlada ustaničke snage. U proteklim sedmicama, kada na ovom području nije bilo njemačkih vojnih jedinica, ustaše su ponovo počinile zločine nad srpskim narodom. Stoga je realno pretpostaviti da će se proširiti plamen ustanka, ali ne samo na prostoru istočne Bosne već i u najvećem dijelu Srbije, i to zbog velike imigracije bosanskog pravoslavnog stanovništva na njena područja. Otuda se istočno-bosanski prostor može smatrati ishodištem očekivanog novog ustaničkog pokreta. Pisac zabilješke pretpostavlja da će četnici majora Dangića poslije razbijanja pregovora od strane

hrvatskih predstavnika biti prisiljeni da se povežu ne samo sa četnicima pukovnika Draže Mihailovića već i sa komunističkim jedinicama. Prema tome, postoji opasnost da borbene ustaničke snage različitih opredjeljenja formiraju jedinstven ustanički pokret sa sve jasnijim ciljem borbe protiv Nijemaca u Bosni. Spuštanje engleskih i jugoslavenskih avijatičkih oficira u blizini Sarajeva s nalogom da se povežu sa ustanicima s ciljem uspostavljanja jedinstva ustanka, u zabilješi se ocjenjuje kao dio engleskog plana iskrcavanja trupa na jugoslavenskoj jadranskoj obali. Zabilješka se završava sljedećim prijedlozima: s obzirom da istočnobosanski prostor predstavlja najopasniju tačku za širenje ustanka na cjelokupnom srpsko-hrvatskom prostoru, njegovo umirenje i neutraliziranje je osnovna pretpostavka umirenja cijelog srpsko-hrvatskog područja. Kako nije moguće trajno zaposjedanje istočne Bosne njemačkim snagama, hrvatska vlada se upozorava na prijeteću opasnost i ističe da su ustaški zločini izazvali ustanak te se zahtijeva da vlada preduzme sve da se spriječe novi ustaški zločini. Pošto su sa istočnobosanskog prostora povučene njemačke divizije, tamo su ostali određeni njemački štabovi s ciljem kontrolisanja da li se hrvatske vlasti suprotstavljaju i onemogućavaju obnavljanja ustaških nasilja nad srpskim stanovništvom. Ako se uspije umiriti istočnobosanski prostor, ustanički pokreti će biti lišeni akutnog povoda za akcije. Tako bi se dobilo dragocjeno vrijeme da se organizuju odbrambene jedinice folksdojčera, koje se već nalaze na vojnom obrazovanju⁴⁷. Očigledno u pogledu pacifikacije područja istočne Bosne, Nijemci nisu imali povjerenja niti u držanje Hrvata niti u držanje ustanika.

Opunomoćeni njemački general Glez fon Horstenau je bio na položaju koji mu je omogućavao da izbliza prati unutrašnja

⁴⁷ *Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918-1945* (Serie E: 1941-1945), Band I, Dezember 1941- Februar 1942, Dokument 277: Notiz des Gesandten I Klasse Hevel - Führer-Hauptquartier, den 23. Februar 1942.; Notiz für Herrn Reichsaussenminister, str. 514-520.

kretanja u NDH. On izvještava i krajem februara 1942. Vrhovnu komandu Vermahta o stanju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U ovom izvještaju izložio je više svojih zapažanja i konstatacija. Pošto je prisilno pokatoličavanje pravoslavnih doživjelo neuspjeh, Vlada NDH je odlučila da pristupi organizovanju hrvatske pravoslavne crkve, koja bi bila odvojena od beogradske patrijaršije i imala svoga posebnog patrijarha. Obraćajući naročito pažnju vjerskim odnosima, Horstenau konstatuje da su katolički kapelani bili aktivni saborci ustaša, usljed čega se položaj pravoslavnih stalno pogoršavao. On takođe ocjenjuje da i kod muslimana raste nezadovoljstvo i ilustruje to jednim njihovim pismom velikom jerusalimskom muftiji El Huseiniju. U daljem razmatranju situacije, prema njegovom mišljenju, posjedovanje Bosne do Drine ima za NDH veliki značaj, naročito zbog gubitka Dalmacije. Protiv ustaškog režima raste mržnja u svim narodnostima, što se ogleda u jačanju ustaničkog pokreta. Za razliku od nacionalističkog pravca, gdje dominira pravoslavni elemenat, u ustaničkim redovima pod vođstvom komunista ima sve više Muslimana i Hrvata, pa čak i nekolicina Nijemaca. Južno od Save, posebno u italijanskoj okupacionoj zoni, komunisti su organizovali nekoliko manjih "sovjetskih republika". U pogledu smirivanja stanja u istočnoj Bosni, general Horstenau je rezervisan ako se računa sa pozitivnom ulogom majora Dangića. Naime, ne može se, tvrdi on, očekivati od Dangićevih četnika da budu čuvari poretka u državi (NDH) koju su Nijemci stvorili, kao što je nelogično pomišljati na izdvajanje istočne Bosne iz sastava hrvatske države. U slučaju britanskog iskrcavanja na neku balkansku obalu, koje, po njemu, nije vjerovatno u 1942. godini, general Horstenau smatra da bi se sa velikim dijelom balkanskih naroda u borbi protiv Nijemaca našli i Hrvati zbog svog neprijateljstva prema Italijanima. Iako je opšta ocjena stanja u Hrvatskoj uglavnom negativna, to još ne znači, mišljenje je Horstenaua, da bi Njemačka trebala da liši svoje podrške "mladu državu i njen

vodeći narod, Hrvate". Nijemci ne mogu zaboraviti da su Hrvati znatno doprinijeli brzom slomu Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. godine⁴⁸.

⁴⁸ *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 33: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 25. februara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji, organizaciji ustaške vlasti i ustaških oružanih formacija, odnosima ustaško-nemačko-italijanskim u NDH i borbama partizana u Bosni, str. 163-175.

NJEMAČKO-HRVATSKA I ITALIJANSKA SAVJETOVANJA U FEBRUARU I MARTU 1942. GODINE

U kontaktima vojnih predstavnika Rajha i NDH i dalje je dominiralo stanje u istočnoj Bosni. Pitanje hrvatskog suvereniteta, odnos prema četnicima i gušenje ustanka ispunjavali su program savjetovanja u Zagrebu koje je održano 28. i 29. februara 1942. O njegovom značaju govori sam sastav učesnika. Sa njemačke strane u Zagrebu su se našli: komandant njemačkih oružanih snaga Jugoistoka general Valter Kunce, komandujući general i komandant Srbije general Paul Bader, njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau, poslanik Rajha u Beogradu Feliks Bencler, poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše i savjetnik za politička pitanja u Ministarstvu inostranih poslova dr Edmund Vezemajer. Sa hrvatske strane savjetovanju su prisustvovali maršal Slavko Kvaternik, ministar domobranstva i general Vladimir Laksa, zapovjednik kopnene vojske. Glavni zaključci savjetovanja bili su: ne mogu se mijenjati granice NDH; zajedničkim operacijama ugušiti ustanički pokret i zatim prenijeti vojne operacije u najaktivnija područja narodnooslobodilačkog rata (NOR), u širem području ljubijskih rudnika željeza, pod Kozarom⁴⁹. Svojim osnovnim sadržajem vojno savjetovanje u Zagrebu bilo je posvećeno pripremanju proljetnih operacija da bi se spriječilo očekivano razbuktavanje ustanka i savladao ustanak, prvenstveno na teritoriji Bosne.

Poput Nijemaca, i Italijani su smatrali da se moraju preduzeti vojne akcije s ciljem slamanja ustaničkog pokreta na okupiranim područjima. Razlike, pa i suprotnosti u vojno-

⁴⁹ Dušan L u k a č, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, III (1941-1945), Beograd 1977, str. 214.

-političkim interesima između Italijana i Nijemaca nisu predstavljale zapreku za dogovore i sporazume da bi se zajedničkim snagama savladao ustanak, prvenstveno u njegovim bosanskim žarištima. Početkom marta u Opatiji je održana konferencija najodgovornijih predstavnika okupacionih vojnih snaga Italije i Njemačke uz učešće načelnika Generalštaba hrvatske vojske general-lajtnanta Vladimira Lakse. Uz ranije spomenute prve njemačke vojne ličnosti, sa italijanske strane u radu konferencije su učestvovali načelnik Glavnog štaba kopnene vojske general armije Vittorio Ambrozio, komandant Druge italijanske armije general armije Mario Roata i šef italijanske vojne misije u NDH brigadni general Antonio Ok-silija. Zadatak konferencije bio je da se definišu uzajamne obaveze u pogledu čišćenja Hrvatske od ustanika. Učesnici konferencije saglasili su se da se najveća ustanička žarišta nalaze u Bosni - između rijeka Bosne i Drine, istočno i sjeveroistočno od Sarajeva i jugozapadno od demarkacione linije, tj. u oblasti Bosanske krajine. Istovremeno su zaključili da najjače snage treba skoncentrisati na prostoru istočne Bosne i staviti ih pod komandu generala Badera. Za početak operacija određen je 15. april. Takođe je zaključeno da vojne vlasti već u početku operacija preuzmu civilnu upravu u okupiranim područjima. Komandant Druge italijanske armije general Roata bio je ovlašten da nakon normalizacije dozvoli Hrvatima obnovu nadležnosti u poslovima civilne uprave. Od posebne važnosti bila je odluka konferencije da se zabranjuju bilo kakvi sporazumi sa ustanicima, jednako sa četnicima kao i sa partizanima⁵⁰.

Iako je donijela važne zaključke, pokazalo se da je opatij-ska konferencija vojnih predstavnika Osovine i NDH ostavila neka pitanja otvorenim. To je bio razlog da je krajem marta u

50 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 25: Zapisnik s konferencije vojnih predstavnika Italije, Nemačke i NDH održane 3. marta 1942. u Opatiji radi utvrđivanja saradnje u operacijama protiv snaga NOP i DV Jugoslavije, str. 104-108.

približno istom sastavu održana nova konferencija u Ljubljani. Najznačajnije pitanje bio je odnos učesnika prema četnicima. General Roata je obavijestio da je hrvatska vlada otpočela pregovore sa hercegovačkim četnicima s namjerom da se jače angažuju u borbi protiv komunista. To je motiviralo italijanskog generala da zauzme stanovište kako i njemačke i italijanske komande treba da budu ovlaštene za pregovore sa četnicima. Po njemu, prvo je trebalo svršiti sa komunistima, da bi se, zatim, pristupilo drugoj fazi borbe protiv ustaničkog pokreta, tj. rješavanju četničkog pitanja. Roata je smatrao da je u fazi borbe protiv komunista realno računati sa četnicima. Hrvatski general Laksa je insistirao na razlici između četnika u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni, tvrdeći da su istočnobosanski četnici veliko-Srbi. Po mišljenju generala Badera nekoliko četničkih komandanata neće riješiti pitanje Velike Srbije. Stoga je za njega glavna stvar preduzeti akciju čišćenja i umirenja u istočnoj Bosni. Roata je zaključio konferenciju stavovima da su komunisti trajni neprijatelji Osovine i da s njima ne može biti nikakvih pregovora. U pogledu četnika saglasio se da su oni hrvatski neprijatelji, ali je mišljenja da nisu neprijatelji Osovine. Konferencija je zauzela stanovište da odmah treba stupiti u pregovore sa četnicima, ali uz saglasnost hrvatske vlade. General Laksa je obećao da će što je moguće brže osigurati odluku svoje vlade⁵¹. Karakteristična je politika Nijemaca u vezi sa ustaško-četničkom saradnjom. Naime, oni su podsticali ustaške vlasti na sporazumijevanje sa četnicima u italijanskoj okupacionoj zoni da bi na taj način došlo do slabljenja četničko-italijanske saradnje i do jačanja njemačkog privrednog i političkog uticaja. Stvarni organizator ustaško-četničkih sporazuma u sjevernim di-

51 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 48: Zapisnik o razgovorima predstavnika oružanih snaga Nemačke, Italije i NDH, održanim 28. i 29. marta 1942. u Ljubljani o pripremama zajedničke operacije protiv NOP i DV Jugoslavije, odnosno s četnicima i postupku sa stanovništvom u istočnoj Bosni, str. 243-249.

jelovima istočne Bosne bili su njemački oficiri. Nijemci su ocjenjivali da saradnja sa četnicima ima opravdanja jedino u krajevima gdje su pretpostavljali da ima uslova da se srpsko stanovništvo distancira od narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Vođeni interesom da što više oslabe NOP, jer im je on glavni protivnik, Nijemci su nastojali da u redovima srpskog naroda stvore utisak da prema njemu ispravljaju svoje držanje⁵². To je trebalo da znači da svojim neprijateljem smatraju samo Srbe komunističkog opredjeljenja.

Pošto su okončani politički dogovori na konferenciji u Ljubljani, italijanski general Mario Roata, u funkciji glavno-komandujućeg, preuzeo je završne vojne pripreme za zajedničke italijansko-njemačko-hrvatske aprilske operacije s ciljem uništenja ustanika u istočnoj Bosni. Uporedo sa operativnim zadacima, general Roata uputio je podređenim komandama naredbu da se stanovništvo upozna sa propisima koji se tiču organizacije vlasti na zauzetom području. Nepoštivanje objavljenih propisa povlačilo je za sobom pojedinačnu kao i kolektivnu odgovornost pred nadležnim vojnim komandama. Četnici koji budu poštovali naređenja operativnih jedinica neće se smatrati ustanicima. Tako je naređeno da bi se otklonila svaka zabuna u odnosima prema četnicima i partizanima. Italijanska strana insistirala je na savezničkom tretmanu četnika. Sumnjive civile trebalo je internirati u određene garnizone ili ih predati hrvatskim vlastima radi interniranja u udaljenije krajeve. Izuzetno, shodno odluci date komande, dozvoljavala se i potpuna evakuacija stanovništva pojedinih sela⁵³. Tokom zajedničkih operacija "čišćenja" istočne Bosne italijanski komandanti nastojali su da četničke snage u što

52 Rafael B r Ć i Ć, *Osnovna obilježja i korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u NDH*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975/6, str. 199.

53 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 33: Direktiva komandanta italijanske 2. armije od 30. marta 1942. komandantu "Borbeno grupe Bader" za izvođenje zajedničkih italijansko-nemačkih i ustaških operacija "Trio" protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni, str. 124-132.

većoj mjeri izdvoje iz ustaničkog fronta i uz njihovu pomoć olakšaju preduzetu pacifikaciju ovog ustaničkog žarišta. General Roata je u toku same akcije upoznao njemačkog generala Horstenaua da mu je italijanska Vrhovna komanda dala odriježene ruke da pregovaranjem pridobije četnike i da ih povezivanjem sa italijanskim komandama odvoji od partizana⁵⁴. Uvjereni da su potiskivanjem partizanskih jedinica sa položaja koje su držale do ofanzive pretežno postignuti ciljevi operacije, general Bader je smatrao da je ustanički pokret snažno razdrobljen i da ubuduće nisu potrebni krupniji vojni poduhvati radi likvidiranja istočnobosanskog ustaničkog žarišta. Uspjehu zajedničke ofanzive, po njemu, znatno su doprinijele ustaške jedinice ("ustaška crna legija") pod komandom ustaškog potpukovnika Jure Francetića⁵⁵. Nijemci, međutim, nisu bili zadovoljni početničkim ponašanjem Italijana u toku operacija, a pogotovo njihovim težnjama da u Bosni ojačaju svoje vojno-političke pozicije. U njemačkom poslanstvu pri Vladi NDH optuživali su Italijane zbog namjere da u domen svoje vlasti u Bosni uključe i Sarajevo i Banju Luku. Po ocjeni Nijemaca, početnički kurs Italijana stajao je na putu konsolidacije vojnih uspjeha u istočnoj Bosni, kao i u cijeloj NDH⁵⁶.

54 Rafael B r č i ć, *Njemačko-italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942-1943)*, Zbornik: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini, Beograd 1974, str. 134/5.

55 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 59: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 21. aprila 1942. Generalštabu Vrhovne komande Vermahta o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni i dolasku italijanskih jedinica u Sarajevo, str. 315/6.

56 Ibidem, Dokument br. 61: Izveštaj nemačkog otpravnika poslova u NDH od 24. aprila 1942. ministru inostranih poslova Nemačkog Rajha o italijanskim stavovima prema Srbiji, NDH i borbi protiv NOP i DV Jugoslavije, str. 324.

USPJESI I NEUSPJESI NJEMAČKO-ITALIJANSKE I USTAŠKE
"PACIFIKACIJE" ISTOČNE BOSNE I KOZARE U PROLJEĆE I LJETO
1942. GODINE

Neosporno je da italijansko-njemačka i ustaška "pacifikacija" istočne Bosne nije bila praćena konsolidacijom prilika u Bosni i Hrvatskoj, već naprotiv - dokazima nestabilne situacije. Uzrok tome, međutim, nisu bili samo Italijani sa svojom pročetničkom politikom, već je to vezano za činjenicu okupacije Jugoslavije i posljedica je ukupnih promjena koje su sa njom došle. Nijemci su vjerovali da će stvaranjem NDH biti uspostavljen poredak reda, a sada su imali buru, i to ne samo na ustaničkim područjima već i u gradovima. Izvještaji su govorili o hapšenjima Srba i Muslimana u Sarajevu, o otporu Muslimana Mostara ustaškim vlastima, o pojavama uznemirenosti mostarskih Srba na glas o dolasku ustaških formacija, o demonstracijama stanovništva u Stocu zbog nedostatka životnih namirnica, o hapšenju grupe viših oficira hrvatskog domobranstva u Sarajevu⁵⁷.

Za vrijeme proljetne ofanzive na istočnu Bosnu, u Mostaru kao i u većem dijelu Hercegovine koja je ostala izvan ovih vojnih operacija, dolazila su do izražaja kretanja koja nisu bila po volji nosiocima italijanske okupacione vlasti. Prema zapažanju italijanskog konzula u Mostaru R. Đardinija, komunisti imaju značajan uticaj u redovima mostarske omladine, ali i među Muslimanima, koji su u znatnom broju odlazili u partizane izražavajući na taj način otpor ustaškom režimu. Njihovo učešće u NOP-u nije motivirano ideološkim komunističkim opredjeljenjem, nego predstavlja reakciju na proganjanja od strane ustaške vlasti: S druge strane, određeni

⁵⁷ Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokumenti br. 39, 47,52, 54,60

muslimanski krugovi, koji su bili protivnici partizanskog pokreta kao i ustaškog režima, ispoljavali su gledište da se Hercegovina izdvoji iz sastava hrvatske države i dobije samostalnu upravu pod protektoratom Italije. Italijanski konzul misli da većina Muslimana podržava ovo opredjeljenje. S tim u vezi on sa zadovoljstvom podvlači da je Italija jedina velika evropska sila u kojoj živi 4 miliona Muslimana sa jednakim pravima i obavezama. Zbog ustaških zvjerstava Srbi u Mostaru takođe traže sigurnost svog položaja u italijanskom protektoratu nad Hercegovinom. Da bi poboljšali svoj položaj u Mostaru, ustaški funkcioneri predlažu da se organizuje Italijansko-hrvatsko društvo, da se otvori jedna italijanska škola i osnuje italijanski institut za kulturu. Na kraju konzul izvještava da je u javnom mnjenju Mostara široko rasprostranjeno uvjerenje da je hrvatska država nesposobna, kao i da se italijanska uprava ne osjeća ni administrativno ni politički. Opšta dezorijentisanost građana potvrđuje se izrekom: "Neka dođe i đavo, ali neka bude jedan gazda da vlada sa nama, jer ćemo samo tako imati malo mira i moći da radimo"⁵⁸.

Po mišljenju generala Horstenaua, među njemačkim vojnim predstavnicima vladalo je uvjerenje da je ustanički pokret u prvom redu posljedica "pogrešnog kursa" kojim su ustaše od početka krenuli s ciljem istrebljenja srpskog naroda u NDH. Nosici tog kursa su, po njemu, srednji i niži funkcioneri ustaškog režima. Sada u hrvatskim zatvorima raste broj Hrvata, što govori da se komunizam i u hrvatskom narodu širi. Iako je, kako saopštava fon Horstenau, vrijedan pažnje doprinos ustaških jedinica potpukovnika Francetića, one su u djelovima istočne Bosne počinile "krvava nedjela svake vrste" kao i u vrijeme prvih talasa ustaških pokolja srpskog stanovništva. Teško je saznanje njemačkih generala da u hrvatskim masama opadaju simpatije prema Nijemcima. I u vrhovima

⁵⁸ Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII), NAV - J - T - 821; r. 400/723-8 (Italijanski kraljevski konzulat, Mostar, 30. IV 1942)

NDH kola mišljenje da je Njemačka "izdala" Hrvatsku Italiji. Javlja se i sumnje u konačnu njemačku ratnu pobjedu. Ipak, u vrhu NDH vlada uvjerenje da ona stoji i pada sa Njemačkom. Za vodeće hrvatske političke i vojne ličnosti pobjeda Hitlerovog Rajha nije dolazila u pitanje⁵⁹.

Iz italijanskog izvještaja s kraja maja (1942) može se izvući zaključak da je "pacifikacija" istočne Bosne donijela premještanje ustaničkih snaga u prostor zapadno od rijeke Bosne⁶⁰. U ovoj okupatorsko-ustaškoj ofanzivi područje istočne Bosne bilo je veoma opustošeno. Ustanički pokret pretrpio je poraz, ali nije bio uništen. Nijemci i Italijani imali su i dalje, naročito u Bosni i Hercegovini, ratište, koje će protiv NOP-a vezati njihove značajne vojne snage. Poraženi na jednoj teritoriji, partizani su gubitak nadoknađivali razmahom ustanka na drugoj. Nijemci su bili riješeni da slamaju ustanak u njegovim najaktivnijim žarištima. Njihovi saveznici bile su ustaške formacije, dok su Italijani u operacije protiv partizana ulazili zajedno sa četničkim snagama.

"Pacifikacija" istočne Bosne donijela je pojačano antagorniziranje između italijanskih okupacionih vlasti i organa NDH. Izvještaji zvanične hrvatske provenijencije obiluju podacima o nasiljima Italijana nad "Hrvatima-Muslimanima". U njima se navodi veliki broj imena Muslimana sa područja Rogatice, Trnova, Foče, Čajniča, Goražda koje su italijanski vojnici strijeljali bez ikakvog pravnog postupka. Italijani se takođe optužuju za silovanja Muslimanki u više sela opštine Trnovo. Usljed sve tješnje saradnje između Italijana i četnika,

59 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 75: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 19. maja 1942. vrhovnom komandantu Vermahta o vojno-političkoj i privrednoj situaciji, o ustaško-domobranskim formacijama i ustaško-italijanskim odnosima u NDH i o razvoju NOP-a u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, str. 405-415.

60 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 60: Bilten više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 21. maja 1942. o toku italijansko-nemačke i ustaške ofanzive "TRIO" u istočnoj Bosni, str. 440.

na teritoriji Hercegovine srušen je autoritet NDH i potpuno uništena ustaška hrvatska državna ideja. U krugovima predstavnika ustaške vlasti smatra se da bi hrvatske vojne vlasti uspješno ugušile ustanak kada ne bi bilo Italijana. Sada se susreću sa grubom stvarnošću da je hrvatska vlast potpuno nemoćna pred Italijanima i da javno kolaju ideje da Bosna i Hercegovina dođe pod protektorat njemačkog Rajha. Razočarani stanjem u NDH, njeni zvaničnici iz Sarajeva predlažu da se rješenje aktuelnog stanja potraži u pregovorima između italijanske i hrvatske vlade, zahtijevajući da Italijani napuste Bosnu i Hercegovinu i da se vojna saradnja održava samo sa njemačkim oružanim jedinicama. Pri tome se ne propušta da se optuže Srbi kao vinovnici stvorene situacije⁶¹.

U planu njemačko-italijanske i ustaške proljetne ofanzive bilo je uništenje ustaničkih centara ne samo u istočnoj Bosni, koja je smatrana najopasnijim žarištem, već i u drugim ustaničkim područjima. Pošto su ocijenili da su uspješno okončane operacije u istočnoj Bosni, njemački generali pristupili su pripremama za likvidaciju ustanka u zapadnoj Bosni. Za operativni cilj izabrali su područje Kozare, koju su smatrali najjačim uporištem NOP-a u Bosanskoj krajini. Krajem maja odavde su se povlačili Italijani bez rezultata u gušenju partizanskog pokreta, što su Nijemci od njih očekivali, a italijanski komandanti bili postavili kao cilj reokupacije. Uspješne borbe kozarskih partizana protiv ustaško-domobranskih uporišta, završene zauzimanjem Prijedora 16. maja neposredno su motivirale Nijemce da velikim snagama blokiraju Kozaru i u njoj unište partizanske jedinice kao udarnu operativnu snagu ustanka. Poput prethodnih okupatorsko-kvislinških ofanziva na slobodne ustaničke teritorije, ni ova njemačko-ustaška ofanziva na Kozaru nije ostvarila postavljeni cilj, ali je stanovništvo

61 AVII, br. reg. 44/3-9; k. 248: NDH - Predsjedništvo Vlade - Državni izvještajni i promičbeni ured, Podružnica Sarajevo: Izvještaj o nasiljima talijanske vojske nad hrvatskim življem, 23. V 1942.

Kozare izložila teškim stradanjima. Započeta 10. juna 1942. godine, ofanziva na kozarske partizane okončana je nakon mjesec i po dana. Ipak operacija "čišćenja" Kozare imala je izvjestan uspjeh, jer su Nijemci sada mogli da eksploatišu ljubijske rudnike željeza i da ga prerađuju u topionicama željezare u Jesenicama⁶². Iako su kozarske partizanske snage bile primorane da probijaju blokadu koju im je nametnula višestruko nadmoćna "Štalova borbena grupa" i u tom proboju pretrpjele velike gubitke, vitalnost ustaničkog pokreta potvrdila se osnivanjem Druge krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade već 2. avgusta 1942⁶³.

Baderova kao i Štalova ofanziva nisu proizvele ni pacifikaciju ni konsolidaciju. Pritisnuta teretom rata, koji materijalno nije mogla da podnese, Vlada NDH zamolila je italijansku vladu da smanji snage Druge armije na hrvatskoj teritoriji, o čemu su postigle sporazum u Zagrebu 19. juna 1942. godine. S obzirom da hrvatski Glavni stožer nije bio u stanju da svojim snagama preuzme italijanske garnizone u nekim zaposjednutim centrima, komandant Druge italijanske armije obustavio je povlačenje italijanskih posada iz gornje Hercegovine i zatim naredio operaciju na Konjic. Istovremeno, nastavljeno je evakuisanje italijanskih garnizona u II i III zoni da bi u njih ušle hrvatske posade⁶⁴. Otpočeto na osnovi zagrebačkog sporazuma, povlačenje italijanskih trupa teklo je prema Dalmaciji i jadranskoj obali, koja se nalazila pod punom kontrolom Italije. Na teritoriji Bosne i Hercegovine (kao i u

62 Rafael B r ċ i ć, kao pod 54, str. 141.

63 Rade B a š i ć, *Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942*, Beograd 1957, str. 270; Abdulah S a r a j l i ć, *Bosna i Hercegovina u NOR-u*, Zbornik: "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1968, str. 258/9.

64 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 81: Dopis Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 24. jula 1942. šefu italijanske vojne misije u Zagrebu da kod Glavnog stožera domobranstva urgira da ustaško-domobranske jedinice, u skladu sa zagrebačkim sporazumom, preuzmu uporište i zaštitu pruga u 2. zoni, str. 513-515.

NDH) odnos snaga mijenjao se u korist Nijemaca. "Naša akcija", priznao je general Roata, "ne može dalje da se suprotstavi i da zaustavi plimu njemačkog nadiranja"⁶⁵

Njemački vojni uspjesi protiv ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni i na području Kozare iscrpljivali su njihove oružane snage locirane na okupacionim područjima. Ovi uspjesi imali su svoju cijenu, koja je morala da se ograniči. Stoga su predstavnici Rajha u NDH čvrsto stali na stanovište da je u njemačkom strateškom interesu nedopustivo angažovanje novih oružanih snaga iz Rajha na ratištima u Bosni (i Hrvatskoj) i da kampanju protiv ustanika mora da vode snage koje se ovdje nalaze, u prvom redu hrvatske oružane formacije. Uspon ustanka ne može da bude opravdanje zahtjevima za uspostavljanje vojne uprave u NDH, jer bi to značilo ukidanje hrvatskog suvereniteta, izričito je gledište njemačkog poslanika Zigfrida Kašea. On smatra da je samo Vlada NDH pozvana da reguliše odnose između Hrvata, Srba i Muslimana, ali i da se od hrvatskih oružanih snaga traži puna angažovanost u savladavanju ustaničkih rušitelja NDH. Njemački Rajh čvrsto stoji iza hrvatskog suvereniteta, koji u prvom redu moraju da osiguraju hrvatske snage⁶⁶.

65 Rafael B r č i ć, kao pod 54, str. 140-141.; AVII - IA, NAV - T - 801, R-347/123-141 (Izvjestaj komandanta Druge italijanske armije generala Maria Roate Ministarstvu inostranih poslova, 5. avgusta 1942).

66 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 106: Mišljenje nemačkog poslanika u Zagrebu Zigfrida Kašea od 9. jula o odnosima u NDH, pojačanom angažovanju ustaško-domobranskih snaga i merama za borbu protiv partizana u Bosni i Hrvatskoj, str. 550-553.

ISELJAVANJE FOLKSDOJČERA IZ NJEMAČKIH NASELJA U BOSNI

Pored jedinica Vermahta koje su operisale na ustaničkim područjima, Nijemci su u NDH formirali SS jedinice u koje su regrutovani folksdojčeri hrvatskog državljanstva. U zasebnim formacijama, one su djelovale u smislu direktiva rajhsfirera SS ne brinući mnogo za hrvatski suverenitet. Himler se čak suprotstavio Kašeovoj odluci da se jedan folksdojčerski bataljon potčini njemačkoj diviziji u Bosni. Kako su folksdojčerska naselja u Bosni bila ozbiljno ugrožena ustaničkim akcijama, Himler je izdao naredbu da se iz ovog prostora iseli oko 20 000 folksdojčera. Ovom planu suprotstavio se krug oko SA brigadefirera Martina Lutera s motivacijom da bi hrvatska vlada iseljavanje folksdojčera iz Bosne mogla da shvati kao "napuštanje Bosne" u korist Italije. Ovo sporenje presjekao je ministar inostranih poslova Ribentrop telegramom Kašeu (14. jula 1942), koji je sadržavao detaljna uputstva za iseljavanje bosanskih Nijemaca. Preseljavanje je izvršeno krajem 1942. godine u distrikt Lublin. Folksdojčeri su mobilisani i raspoređeni u SS jedinice, prvenstveno u 7. SS diviziju "Princ Eugen". Prethodno su vojnu obuku dobili u SS. Mobilizacija je provedena energičnim mjerama, dok je princip dobrovoljnosti naglašavan za spoljnopolitičku propagandnu upotrebu. Vojna obaveza folksdojčera važila je od 17. do 50. godine, a u izuzetnim okolnostima i do 55. godine. U 7. SS diviziji "Princ Eugen" našlo se oko 5 000 - 6 000 folksdojčera iz bosanskih i hrvatskih naselja⁶⁷.

Odmah po donošenju odluke Rajha o iseljenju

67 Holm S u n d h a u s e n, Zur Geschichte der Waffen - SS in Kroatien 1941-1945, "Südostforschungen", Band XXX - R. Oldenburg/ München 1971, S. 176-196.

folksdojčera iz NDH, vođa njemačke Narodne grupe, Branimir Altgajer uputio je ovaj proglas Nijemcima iz Bosne i unutrašnje Hrvatske: "Vlade njemačkog Rajha i NDH saglasne su da se Nijemci iz Bosne i jugozapadne Hrvatske vrate u domovinu. Za ovo preseljenje svaki Nijemac iz pomenutih oblasti može dobrovoljno da se javi. Preseliće se sva njemačka naselja u Bosni sa iznimkom: Adolfstala, Vindhorsta, Trošeljje i Brčkog, zatim pripadnici Narodne grupe iz Karlovca, Petrinje, Siska, Kostajnice, Samobora, Rude, Kutine, Moslovačkog Selišta, Novske i Lipovljana, Bošnjana, Velike i Male Brsljanice, Disnika kao i svi Nijemci koji žive rasuti u velikim župama Prigorje, Bribir-Sidraga, Cetina, Dubrava, Gora, Krbava-Psat, Lika-Gacka, Modrus, Pokupje i Vindol-Podgorje... Ko ne slijedi poziv na preseljenje i ostaje na svoju volju u oblastima i mjestima NDH iz koje će se Nijemci iseliti i gdje prestaju i raspuštaju se sve njemačke organizacije, ustanove, škole i druge ustanove, gubi svaku mogućnost za zaštitu i brigu njemačkog naroda i Rajha... Bosansko nijemstvo može napustiti zemlju sa ponosom da je od 1878. do 1918. učinilo kulturni napor čiji tragovi neće biti izbrisani stoljećima i za koji su im zahvalni svi razumni elementi. Preseljenjem se dobija nagrada za dvadesetogodišnje dostojanstveno držanje, koje im je pripalo u slomljenoj jugoslavenskoj državnoj tamnici... Bosanski Nijemci, iskoristite priliku, koja Vam se daje da se vratite u domovinu i dokažite da je vaše izjašnjavanje za nijemstvo jedno ozbiljno izjašnjenje"⁶⁸. Iseljenje Nijemaca iz Bosne imalo je različite odjeke u stanovništvu. Tradicionalno opredijeljeni protiv njemačkog nacionalizma, katolici su, prema izvještaju natporučnika Rudolfa Troja, ovom viješću bili zaplašeni. Iseljavanje folksdojčera oni su izjednačili sa povlačenjem njemačkih trupa. Katolici su očekivali kaos, u kojem će oni biti glavni stradalnici. Pravoslavni su takode ovom viješću bili zbunjeni. Oni su u Nijemcima, po Troju, objektivno

68 PA/AA - Bonn - Kroatien - B.3, Telegramm, 23. September 1942. N° 2697.

imali zaštitu. Muslimane je zahvatila panika. Oni se plaše da će bez njemačke zaštite biti izloženi progonima od strane katolika, koji neprekidno okrivljuju Muslimane za vladajući haos.

RAZLIČITO NJEMAČKO I ITALIJANSKO VIĐENJE NACIONALNIH I POLITIČKIH ODNOSA U BOSNI

Trojev izvještaj o reagiranju koje je u Bosni proizvela odluka o iseljavanju folksdojčera sastavni je dio iscrpnijeg prikaza situacije sredinom ljeta 1942. godine. Saopštavajući svoja zapažanja o ličnostima pojedinih četničkih vođa na Majevici, on informiše i o pregovorima između predstavnika "Njemačke seljačke pomoći" ("Deutsche Bauernhilfe") i vojvode Radivoja Kerovića u vezi sa izvozom 100 kamiona šljiva u Njemačku i o potrebi da ovaj transport osiguravaju zajedno četnici i jedna manja njemačka jedinica. Takvo osiguranje traženo je zbog toga što se pretpostavljalo da će ustaše i Muslimani preduzeti sve da se spriječi ovaj transport. Prikaz, zatim, pruža podatke o aktivnosti pojedinih četničkih odreda (na Ozrenu, Boriji, Paprači, Trebavi), o njihovoj saradnji sa njemačkim posadama u Živinicama u akciji protiv partizana i izboru Rade Radića, dotadašnjeg komandanta odreda Borija, za komandanta četničkih odreda u Bosni. Uporedo, natporučnik Troj izvještava o držanju Muslimana i njihovim odnosima prema Hrvatima i Srbima. Na čelu muslimanskog autonomističkog pokreta nalazi se trgovac Uzeir-aga Hadžihasanović, jedan od bivših najuticajnijih muslimanskih poslanika u beogradskom parlamentu. U toku su pokušaji muslimansko-srpskog izmirenja, koje sprečavaju katolici optužbama kod Nijemaca da su Muslimani sarađivali sa partizanima i komunistima. Na ove optužbe Muslimani su odgovorili Nijemcima pozivom: "Uklonite ustaše iz Bosne i mi ćemo sa Srbima u roku od 15 dana ovdje stvoriti red". Četnici su takođe upotrebljavali istu argumentaciju. Na kraju izvještaja Troj navodi podatak, koji je dobio od jednog muslimanskog prvaka, da je u istočnoj Bosni do tada izgubilo život oko 80 000

Muslimana i da bi oni bili najsretniji pod protektoratom Njemačkog Rajha⁶⁹.

Uvjerenje da će im njihova ofanzivna nastupanja protiv snaga ustaničkog pokreta donijeti predah i stabilizaciju osvojenih položaja, Nijemci su očekivali da bi u jugozapadnoj Bosni, u italijanskoj okupacionoj zoni, mogli biti ugroženi njihovi privredni interesi. Utoliko im je teže pao gubitak Livna, koje su početkom avgusta zauzele partizanske jedinice. U Livnu je radila njemačka firma "Hansa Leichtmetall dd", koja pod partizanskom vlašću nije mogla da nastavi eksploataciju uglja i boksitne rude u okolini Livna i Duvna. Po ocjeni njemačkog poslanika Zigfrida Kašea, pad Livna predstavljao je ozbiljan gubitak sa stanovišta vojno-privrednih interesa Rajha⁷⁰.

Povlačenje italijanskih jedinica iz zona I i II na osnovi zagrebačkog sporazuma sa Vladom NDH nikako nije išlo u prilog stabilizaciji položaja Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Štaviše, oni su se brzo uvjerali da dolazak hrvatskih jedinica u garnizone koje su napustili nije značio rješenje u pogledu stabilizovanja vojno-političke situacije, na prvom mjestu u Bosni i Hercegovini. U razmišljanju o nastaloj situaciji oni, kao i Nijemci, vide sve druge osim sebe. Tako general Roata traži krivca u ustaškoj politici prema Muslimanima, koja je, po njemu, bila nesigurna i pogrešna. U početku su se ustaše udvarale Muslimanima, da bi ih zatim optuživali kao komunistofile⁷¹. To je moglo da bude i tačno, ali je daleko da bude dovoljno kao objašnjenje položaja u kojem su se Italijani našli u svojim okupacionim područjima. Sa

69 AVII - Br. reg. 47/1, k. 40-G-Lagebericht Bosnien, 4. August 1942. (U arhivu Vojno-istorijskog instituta čuva se više izvještaja natporučnika Rudolfa Troja o vojno-političkom stanju u Bosni, koje ćemo u ovom radu koristiti.)

70 Rafael Brčić, kao pod 54, str. 141.

71 Rafael Brčić, kao pod 54, str. 137.

ustaškim vlastima zaključivali su sporazume, a zatim su civilne vlasti NDH potčinjavali svojim komandama. Muslimane su ostavljali nezaštićene pred četnicima, a o likvidaciji četnika dogovarali su se sa Nijemcima. S druge strane, Nijemci su bili posebno nezadovoljni italijanskom evakuacijom iz III zone, jer su Italijani omogućili da se ovaj prostor, zahvaljujući proleterskim brigadama, nađe pod kontrolom partizana i u njihovoj vlasti. Komandant borbene grupe "Zapadna Bosna" general Štal predviđao je da u ovoj oblasti može nastupiti zaoštavanje odnosa između pravoslavnih i katolika. Situacija mu se dodatno činila složenijom jer su, po njegovom saznanju, neki slojevi Muslimana bili neprijateljski raspoloženi prema hrvatskoj državi⁷².

U kratkom razmaku, drugom njemačkom generalu, Glez fon Horstenau vojno-politička situacija u Bosni pružala je više elemenata za optimizam. Po njegovoj ocjeni nisu više postojale bojazni da bi ustanički pokret mogao ojačati u istočnoj Bosni, jer je on na ovom sektoru toliko "popustio" da bi do njegovog obnavljanja moglo doći samo ako bi dobio pomoć iz Srbije, od Draže Mihailovića. Na suprotnoj strani, u zapadnoj Bosni borbena grupa "Štal" uspješno je završila svoj posao, pa su tako ova dva ustanička žarišta došla pod njemačku kontrolu. Ipak, ono što je u ovom momentu zabrinjavalo generala Horstenaua bilo je opadanje autoriteta hrvatske vlade, što je veoma uticalo na držanje hrvatskog naroda u smislu gubljenja povjerenja u NDH, kao i visok stepen organizovanosti partizanskog pokreta uprkos porazima koje su njegove operativne snage doživljavale u Bosni⁷³.

72 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 2, Dokument br. 3: Mesečni izveštaj Borbene grupe "Zapadna Bosna" od 6. avgusta 1942. komandujućem generalu i komandantu u Srbiji o vojno-političkoj situaciji u Zapadnoj Bosni i Baniji i merama koje treba preduzeti za uništenje partizanskih snaga, str. 613-614.

73 Ibidem, Dokument br. 130: Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 19. avgusta 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 636-637.

Početak septembra 1942. godine Nijemcima se obratio četnički vojvoda Dobrosav Jevđević s prijedlogom o saradnji - s ciljem da sa svojim snagama uspostavi red i mir na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Jevđević se u to vrijeme nalazio u istočnoj Hercegovini, gdje je pod svojom komandom imao oko 12 000 četnika. Prema njemačkom izvještaju, njegova grupa je u toku "čišćenja" ove teritorije uništila oko 6 500 komunista, uglavnom Srba, tako da u njegovoj oblasti više nije bilo partizana. Jevđević je tražio saglasnost Nijemaca da u njihovoj okupacionoj zoni sarađuje na uspostavljanju reda i sigurnosti. Pri tome je garantovao apsolutnu bezbjednost svim nosiocima njemačke okupacione vlasti, kao i lojalno držanje svojih jedinica prema svim stanovnicima u rejonu Sarajevo-Višegrad ako bi Nijemci dozvolili da tu osigurava red. Istovremeno, Jevđević je odbio da prizna hrvatsku državu, koja mu je, navodno preko ministra Košaka, ponudila civilnu vlast u Bosni i Hercegovini. Razlog što se odrekao zaštite od strane hrvatske države nalazi se u činjenicama progona Srba koje je izvršila ta država, umjesto da spriječi ustaške zločine nad srpskim narodom. Nijemci nisu prihvatili Jevđevićeve prijedloge, iako su smatrali da je u tom trenutku njegov odnos prema njemačkim vojnim vlastima bio pošten. Negativan stav je proizlazio iz njegovog uvjerenja da bi on bio spreman da promijeni držanje ako bi od Draže Mihailovića primio druga naređenja⁷⁴.

Jedan drugi njemački izvještaj iz ovog vremena o situaciji u Bosni i Hercegovini, koji je poticao od vođstva Nationalsocijalističke stranke u NDH, navodio je da je posebno teško stanje u prostoru Sarajeva. Tu se kaže da muslimanska politika na ovom području ima značajnu ulogu. Muslimani se u većini ne osjećaju kao Hrvati, već kao muslimanski Bosanci. Prema NDH i hrvatstvu oni su uglavnom rezervisani i pasivni. Iz toga

74 Ibidem, Dokument br. 145: Izveštaj 718. pešadijske divizije od 5. septembra 1942. o rezultatima razgovora njemačkih predstavnika s političkim delegatom četničke Vrhovne komande Dobrosavom Jevđevićem 4. septembra u Dobrom Polju, str. 718-720.

bi bilo pogrešno zaključivati da Muslimani naginju Srbima. Dok im Hrvati prigovaraju zbog neaktivnosti i špekulantskog odnosa, oni se plaše uticaja klerikalaca. Tako se uzajamno konfrontiraju, jer su ih religija, kultura i istorijski razvitak podijelili u dva svijeta. Za razliku od prijateljskog stava prema Nijemcima prije aprilskog rata i u prvo vrijeme okupacije, Muslimani su sada ispoljavali razočaranost zbog nesigurnog položaja, koji je, kaže se u izvještaju, gori nego što je bio u jugoslavenskoj državi⁷⁵. To je svakako bilo posljedica saznanja da im je u vrijeme četničkih pogroma u istočnoj Bosni izostala zaštita od strane Nijemaca, koje su muslimanski politički predstavnici smatrali prijateljima bosansko-hercegovačkih Muslimana.

Približno u isto vrijeme u obavještajnom sektoru divizije "Marke" sačinjen je za Ministarstvo inostranih poslova elaborat pod naslovom "Dalmatinski problem Bosne i Hercegovine". Elaborat je sastavni dio široko zasnovane aktivnosti prikupljanja obavještenja u funkciji suzbijanja komunističke djelatnosti na Balkanu. Nošilac ove aktivnosti bile su komande karabinijera, a njen rukovodilac bio je divizijski general karabinijera Đuzepe Pijeke. Prikupljene informacije upućivane su Ministarstvu inostranih poslova u Rim. Elaborat se odlikuje ozbiljnošću analize i kritičkim pristupom u ocjenjivanju stanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali i dosljednošću okupacionim interesima Italije. Na početku se konstatuje da je Italija prilikom stvaranja NDH učinila promašaj dajući saglasnost da joj se priključi Bosna i Hercegovina, koja "nema ništa zajedničko sa pravom Hrvatskom", jer njeno stanovništvo pretežno čine pravoslavni Srbi i Muslimani. Bosna je konfesionalno-etnički mješovita oblast, a NDH sa njom je velika za Hrvate, Po mišljenju generala Pijeka, Dalmacija i

75 Ibidem, Dokument br. 149: Izveštaj Glavne uprave državne bezbednosti od početka septembra 1942. rajhsfireru SS o vojno-političkoj situaciji u NDH ocenjenoj od rukovodstva Nemačke nacional-socijalističke radničke partije u NDH, str. 731-732.

Bosna čine cjelinu, koju je neprirodno cijepati u bilo kom pogledu, jer svojim geografskim položajem i povezanošću traže da se nađu u jedinstvenoj ekonomskoj i vojnoj oblasti. Stoga je okupacija Bosne i Hercegovine uslov za uspostavljanje njihovog jedinstva. Izdvajanjem Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i njenim ujedinjenjem sa Dalmacijom Italija bi došla u posjed velikog rudnog i šumskog bogatstva (što je osnovni motiv zamišljene okupacije), a uz to bi dobila protivtežu Hrvatskoj sa oko 2 500 000 stanovnika, pretežno Srba i Muslimana. Time bi bilo obezbijedeno zaleđe Dalmacije, a u Bosni bi mogli da računaju na pozitivnu saradnju Srba, koji su izloženi ustaškim nasiljima. Osim toga, mogli bi pametnom politikom imati na svojoj strani i Muslimane, koji strepe kako od hrvatskog šovinizma tako i od srpskog nacionalizma. U razmatranju pitanja Bosne i Hercegovine Italijani su cijenili iskustvo Austro-Ugarske Monarhije, koja je u Bosni i Hercegovini imala vojnu vladu tokom 30 godina, pa su zaključili da bi uspostavljanje italijanske vojne uprave u Bosni i Hercegovini bilo široko prihvaćeno od njenih konfesionalnih i etničkih zajednica. Italijani su, naime, vjerovali da Bosanci respektuju samo vojnu vlast i da se njoj pokoravaju⁷⁶. Italijanska okupaciona politika od početka se pozivala na pravo, na temelju dogovora sa Nijemcima, da je Bosna i Hercegovina prepuštena njenoj okupacionoj sferi, pa je uporno izražavala nezadovoljstvo demarkacionom linijom ograničavanja vlasti na okupacionu zonu. Otuda Italijane ne napušta misao i težnja da okupaciju protegnu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, što bi bio preduslov njenog ujedinjenja sa Dalmacijom i zatim stvaranja jedinstvenog geopolitičkog područja pod italijanskim protektoratom dok traje rat.

Ratna stvarnost, međutim, nije bila sklona italijanskom

⁷⁶ AVII - NAV - I - T - 821; R.347/77-9: Ministarstvu inostranih poslova - kabinet, Rim, 9. septembar 1942. Predmet: Dalmantinski problem i Bosna i Hercegovina, general Đuzepe Pijeke

okupacionom projektu ujedinjenja Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Istog dana kada je general Pijeke uputio Ministarstvu inostranih poslova citirani elaborat, italijanske oružane snage u samom središtu okupacione zone i u neposrednoj okolini Mostara morale su da brane boksitni rudnik od partizanskih jedinica, a vojna vlast u samom Mostaru da smiruje radništvo i poziva ga na radne obaveze⁷⁷. Istovremeno, u štabu italijanske II armije bili su svjesni da se eksploatacija hercegovačkih boksitnih rudnika osigurava akcijom "čišćenja" šireg područja što podrazumijeva zauzimanje centara kao što su Posušje, Prozor, Gornji Vakuf, Tomislav-Grad i Livno, s tim da ovo područje bude stalno zaposjednuto. General Mario Roata ponovio je svoje uvjerenje da hrvatski štab nije u stanju da sa potrebnim snagama i uspješno učestvuje u oružanim operacijama, usljed čega se morao osloniti na italijanske jedinice u saradnji sa Antikomunističkom dobrovoljačkom milicijom (MVAC)⁷⁸.

⁷⁷ *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 96: Naređenje Vrhovne komande od 9. septembra 1942. Višoj komandi oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" da preduzme operacije protiv partizanskih jedinica koje ugrožavaju mostarski bazen boksita, str. 742.

⁷⁸ *Ibidem*, Dokument br. 98: Izveštaj Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 11. septembra 1942. Vrhovnoj komandi o situaciji u rudarskoj zoni Mostara, str. 744-746.

HITLER NEMA "VIŠKA TRUPA" ZA GUŠENJE USTANKA

Bilo da su italijanske snage preduzimale operacije zajedno sa jedinicama NDH, bilo da je ova saradnja izostala, na dnevnom redu stalno se otvaralo i obnavljalo uzajamno nepovjerenje. Italijanske komande optuživale su hrvatske štabove zbog ratne nesposobnosti njihovih snaga. S druge strane, Hrvati su optuživali Italijane zbog namjera da okupacionu vlast protegnu na šira hrvatska područja.

Nasuprot konstantnim vojnim naporima i akcijama da se umire okupacione zone, ustanički pokret nije dao da se uguši. Naročito je bio žilav u Bosni i Hercegovini. Zato je bilo više nego dovoljno razloga da Pavelić krajem septembra 1942. godine posjeti Hitlera i da u neposrednom kontaktu potraži rješenje pitanja koja je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini otvorio ustanak. Iz Hitlerovog izlaganja bilo je jasno da je Rajh u tom momentu bio primarno zainteresovan da u NDH stabilno funkcionise saobraćaj. On je želio da ima siguran transport sa područja boksita i proizvodnje uglja. Radilo se o potrebama sjevernoafričkog fronta, koji je dobivao pojačanje i snabdijevanje preko Atine, Soluna i Krete. Permanentne smetnje na hrvatskim željeznicama, a pogotovo razaranje velikih objekata poput mostova, najteže je ugrožavalo zajedničko vođenje rata Njemačke i njenih saveznika. Pored interesa da se održava saobraćaj, Njemačka ima opšti interes za jačanje režima u Hrvatskoj. Ako bi režim bio stalno labilan i ako se ne bi konsolidovao, nastala bi, smatrao je Hitler, opasnost obnavljanja jugoslavenskog opredjeljenja. Učvršćenje sadašnjeg hrvatskog režima predstavlja najbolje sredstvo da se izbjegne nova konflagracija na balkanskom prostoru. Njemačka želi da u miru izgrađuje svoje poslovne odnose sa Hrvatskom, jer je ona veliki potrošač hrvatske robe. Iz

navedenih razloga Njemačka ima želju da umirujuće djeluje na odnose u Hrvatskoj i stoga je učestvovala u pacifikaciji ustaničkih teritorija. Za žaljenje je što su se u ovom trenutku ponovo rasplamsali nemiri, kada su njemačke trupe napustile izvjesna područja. Stoga se mora razmisliti kako bi se pod ovim okolnostima mogao osigurati izvoz boksita i uglja. Hitler bi bio radostan ako zbog toga ne bi stavio na raspolaganje nijednog jedinog vojnika, jer on nema viška trupa. Ako mu Hrvatska i Italija saopšte da će preuzeti zaštitu veza, on bi odmah povukao njemačke divizije iz Hrvatske kako bi ih iskoristio na Kreti, u Africi, na Zapadu ili za pokrivanje ogromnog ruskog fronta.

Poglavnik je izložio da žarišta nemira postoje i dalje u istočnoj Bosni kao i istočno od demarkacione linije, u Fruškoj gori. On je očekivao da će poslije akcije "čišćenja" u zapadnoj Bosni prestati nemiri i situacija se stabilizovati, ali tada su iz Crne Gore prodrle partizanske brigade jačine 6 - 8 000 ljudi u prostor između demarkacione linije i Druge zone. Da bi likvidirala žarišta nemira, Hrvatska priprema formiranje brigada i računa na saradnju italijanskih snaga. Oni sada raspolažu sa 100 bataljona. Hitler je intervenisao da se Njemačka bori na Istoku ne samo za svoje interese već indirektno za cijelu Evropu. General Horstenau izrazio je mišljenje da obrazovanje hrvatske armije mora da ima sporiji tempo. Planinske brigade koje su se borile u zapadnoj Bosni čine, po njemu, jezgro trupa nove hrvatske vojske. Velike teškoće prisutne su u domenu obrazovanja oficirskog i podoficirskog kadra. Pavelić je saglasan sa ocjenom da se sada stvara nova hrvatska armija, ali ona nema neophodnog naoružanja. Na to je Hitler izjavio da se potrebno oružje mora bezuvjetno staviti na raspolaganje Hrvatskoj. Istovremeno je izrazio želju da se nove hrvatske divizije na proljeće upute na istočni front i uvjerenje da će hrvatske trupe savladati ustanak. Poglavnik je saopštio da je problem Jevreja u Hrvatskoj "praktično riješen", ali je dodao da ga Italijani sprečavaju da se približi jevrejskim

centrima kao što su Mostar i Dubrovnik. Hitler se složio sa Pavelićevim prijedlogom da njemačke trupe u Hrvatskoj dođu pod komandu sa sjedištem na hrvatskom prostoru, odnosno da ne ostanu pod komandom u Beogradu, jer komanda nad njima iz Beograda može uvijek da održava budnim sjećanja na Jugoslaviju. Na kraju, Hitler je naglasio da Hrvate želi da ima za prijatelje, jer bi se u suprotnom slučaju cjelokupna situacija na Balkanu ponovo survala ⁷⁹.

U zapadnoj Bosni bilo je u jesen 1942. godine više ustaničkih žarišta. Sredinom oktobra Nijemci navode da takvo jedno žarište postoji jugozapadno od Jajca i da je u tom prostoru bila formirana tzv. "samostalna sovjetska republika Janja". Ona se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni, u kojoj je nisu uznemiravali ni Italijani ni Hrvati. Nijemci su smatrali da je u obzir dolazila akcija "čišćenja" samo zajedno sa Italijanima, dok su Hrvate za to smatrali "vojnički nesposobnim". General Fortner je ocjenjivao da "organizacija i naoružanje raznih brigada ove sovjetske republike napreduju zadivljujuće" ⁸⁰.

Ozbiljan problem za Nijemce predstavljali su i četnici. Isti general bio je mišljenja da četnici u hrvatskoj državi predstavljaju "značajan faktor". Oni su regrutovani od Srba - pripadnika bivše jugoslavenske vojske i dobrovoljaca iz reda srpskog naroda. U političkom pogledu slijede program samostalne kraljevine Velike Srbije, koji namjeravaju da ostvare saradnjom sa Italijanima koji ih naoružavaju, lojalnim drža-

⁷⁹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945; Serie E 1941-1945, Band III, Dokument 310: Aufzeichnung des Gesandten I Klasse Schmidt (Büro RAM), Berlin, den 25. September 1942. Aufzeichnung über Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik in Anwesenheit des RAM, des General-feldmarschals Keitel, des Gesandten Kasche, des Generals Glaise-Horstenau und des Gesandten Hewel in Führerhauptquartier am 23. September 1942. S. 530-538.*

⁸⁰ *Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 160: Izveštaj komandanta 718. pešadijske divizije od 12. oktobra 1942. o toku i iskustvima iz operacije protiv partizanskih jedinica u Jajcu, str. 777-778.*

njem prema njemačkim oružanim snagama - da ih one ne bi sprečavale na planu opšte organizacije i vojno-političke aktivnosti četničkog pokreta, te taktičkim pregovorima sa hrvatskim vlastima - da bi dobili municiju. Italijanske jedinice u svojoj zoni blagonaklono i saveznički se ponašaju prema četnicima. U akcijama protiv partizana Nijemci su odobravali saradnju sa četnicima u svojoj okupacionoj zoni, ali samo na područjima gdje nema ustaša i Muslimana. U njemačkim razmatranjima rješenje četničkog pitanja imalo je nekoliko mogućnosti. Nijemci su odbijali italijansko rješenje jer se osnivalo na saradnji sa četnicima kao ratnim saveznicima. Njemački stav je bio potpuno razoružanje i razbijanje svih četničkih grupa. Izuzetno, dopuštala se saradnja sa četnicima pod uslovom da priznaju hrvatsku državu i da se odreknu opredjeljenja za osnivanje velikosrpske kraljevine. Za uzvrat, NDH bi trebalo da ih tretira kao lojalne građane, da ih snabdijeva municijom u borbi protiv partizana, sredstvima ishrane itd. General Fortner bio je čvrst u stanovištu da je pravo rješenje četničkog pitanja potpuna likvidacija četnika kao vojno-političke organizacije. Za takvo rješenje, po njemu, neophodna je bila saglasnost italijanskih komandi⁸¹. Ovo, u osnovi njemačko, rješenje četničkog pitanja italijanske komande nisu bile spremne da prihvate.

81 Ibidem, Dokument br. 162: Objašnjenje komandanta 718. pešadijske divizije od 13. oktobra 1942. o četništvu Draže Mihailovića, nemačko-četničkoj i italijanskoj saradnji i mogućnosti za rešenje četništva u NDH, str. 788-792.

POREMEĆAJI I PREGRUPISAVANJE MEĐU UČESNICIMA U RATU

Dok generalski i diplomatski izvještaji prikazuju vojno-političku situaciju globalno, informacije sa terena su znatno određenije i konkretnije. Sredinom oktobra, natporučnik Rudolf Troj dao je iscrpan pregled privredno-političkog stanja u Bosni i Hercegovini. Rat je učinio da je privredni život pokazivao stalni porast cijena; "crno tržište" bogate čini još bogatijim, a siromašne sve siromašnijim. U društvu je vladalo opšte nezadovoljstvo zbog bezobzirnog izrabljivanja, čiji su nosioci ratni dobitnici. Izgubljeno je povjerenje u novac, a njegova kupovna snaga je neznatna. Veoma su raširene pojave nezakonitosti, naročito u trgovini brašnom, mašću i drvetom. "Ko raspolaže životnim namirnicama može sve". Svijet je u strahu da će zima i proljeće donijeti teške nevolje... U sjeverno-bosanskom prostoru dominira zategnutost između četnika i hrvatskih vlasti. Četnici su riješeni da oružjem nastupe protiv hrvatskih prepada i sistematskog kršenja dogovora. Primjećuje se nastojanje da se u četničkoj organizaciji provede čvrsta centralizacija. Angažovanje protiv partizana priprema se odozgo. Cjelokupna organizacija četnika sve više dobiva državne elemente, iako ima provizoran karakter. Računa se da na Majeveci, s ove strane italijanske demarkacione linije, ima oko 30 000 četnika. Rade Radić je ratifikovao ugovor o destilaciji drveta u Tesliću. U prostoru Teslića primjećuje se značajno opuštanje među svim nacionalnostima... Bitno novi momenat je približavanje četnika i Muslimana. Ovu akciju sa muslimanske strane vode dr Ismet Popovac, ljekar iz Mostara i mostarski sudija Muhamed Pašić. U Hercegovini je četničkim odredima pristupio izvjestan broj Muslimana, koje Italijani snabdjevaju oružjem... Muslimani u Bosni nalaze se u opasnom položaju između katolika i pravoslavnih zbog vjerskih

razlika. Italija je postala preko noći popularna kod Muslimana zahvaljujući italijanskom prihvatanju velikog jerusalimskog muftije, koga su u Rimu okružili velikom pažnjom. Nasuprot tome, Muslimani ispoljavaju razočaranost u Nijemce, od kojih su očekivali ispunjenje svog sna - bosanske autonomije... U ovom izvještaju Troj se ponovo vraća razmatranju odjeka iseljavanja folksdojčera iz navedenih bosanskih naselja: katolici su ispoljavali zloradost i strah; Muslimani su se bojali da će biti izloženi uništavanju ako se Nijemci povuku; Srbi u gradovima su veoma uznemireni. Četnici, međutim, govore: "Samo vi idite, tako ćemo se lako obračunati sa Hrvatima"... Inače, na svim stranama računa se sa dugim trajanjem rata. Među građanima je rasprostranjen strah od haosa; često se čuje da će Englezi pokušati da na Balkanu formiraju drugi front i da bi mogao biti uspješan... Komunistička propaganda vješto se koristi zaoštavanjem socijalnog stanja, koje potiče iz navedenih pojava i tendencija⁸².

Kako se mijenjala situacija na ratnim frontovima, tako su i međunacionalni i politički odnosi u Bosni i Hercegovini bili odraz tekućih pojava i protivrječnih tendencija. Karakteristično je da u ovoj fazi rata do izražaja dolaze promjene u muslimansko-četničkim i italijansko-muslimanskim odnosima, ali i u odnosima Muslimana prema Nijemcima. Izvjesno približavanje Muslimana i četnika, potvrđeno početničkom akcijom dr Ismeta Popovca i Muhameda Pašića, došlo je u uslovima potiskivanja ustaničkog partizanskog pokreta poslije njemačko-ustaške kampanje "čišćenja", koje je doprinijelo preovlađivanju četničkog pokreta u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Uporedo s tim, protektori četničkog pokreta, Italijani, nagovještavaju pozitivan kurs u odnosu prema Muslimanima. S druge strane, Muslimani stavljaju do znanja Nijemcima svoju razočaranost što su ih ostavili bez zaštite

82 AVII - Br. reg. 1/3 - I - 40 - G - Lagebericht, 15. Oktober 1942., Rudolf Treu, Obltn.

kada su bili izloženi četničkim nasiljima i pogromima. Iz istih razloga u zahlađenim muslimansko-hrvatskim odnosima javljali su se elementi netrpeljivosti i konfrontacije. Ipak, približavanje Muslimana i četnika kretalo se na površini, bez izgleda da dobije podršku u nacionalnim bazama. Iako razočarani u Nijemce, Muslimani nisu ni pomišljali na raskid vjerujući da oslonac i zaštitu mogu imati na toj strani. Italijansko-muslimanske odnose pratile su uzajamne rezerve i nepovjerenje. Integralnost političkih odnosa na kraju 1942. godine nije imala pretpostavki u stvarnosti Bosne i Hercegovine. Koliko su njeni akteri bili potrebni jedni drugima, toliko su se međusobno udaljavali i suprotstavljali.

I u italijansko-četničkim odnosima dolazilo je do poremećaja. Italijani su upozoravali četničke vojvode (Jevđevića i Trifunovića) da pripadnici njihovih odreda izazivaju nered, pa su im zbog toga prijetili obustavljanjem snabdijevanja hranom i novcem, tražili udaljavanje starješina i dobrovoljaca srpske i crnogorske nacionalnosti, kao i dislokaciju četničkih formacija u područja sa pravoslavnim stanovništvom. S druge strane, iz Pavelićevih obavještenja i poruka generalu Roati moglo se vidjeti da je slično stanje vladalo i u katoličko-muslimanskim dobrovoljnim formacijama i da moral i držanje stanovništva ne garantuju obrazovanje pouzdanih jedinica. Ipak, general Roata nije gubio vjeru u mogućnost i uspješno formiranje hrvatskih i muslimanskih jedinica da bi se zajedno sa vojnicima dobrovoljne milicije (MVAC) borili protiv komunist⁸³.

83 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 114: Obaveštenje Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 18. oktobra 1942. o sadržaju sporazuma s Poglavnikom NDH u pogledu četničkih formacija, str. 790-793.

VOJNO-POLITIČKI OKVIR PRIPREMA MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE

Na prostoru između Bijeljine i Tuzle operisala je muslimanska dobrovoljačka legija pod komandom majora Muhameda Hadžiefendića, trgovca i bivšeg oficira u austrougarskoj vojsci. Formirana radi zaštite muslimanskih nase-lja od četničkih napada, ova legija je krajem 1942. godine imala u svojim bataljonima oko 4 000 ljudi, što je Hadžiefendiću omogućavalo kontakte sa njemačkim komandama na ovome prostoru. U izvještaju od 24. oktobra Rudolf Troj navodi da je Hadžiefendić vodio pregovore sa njemačkim generalima Fortnerom i Baderom i bezuspješno tražio od njih pomoć u oružju. Malog povjerenja u hrvatsku upravu, čije je predstavnike smatrao saboterima "novog ekonomskog poretka", on je zago-varao njemačku vojnu upravu, koja bi Bosni i Hercegovini mogla donijeti spas. Hadžiefendić je Nijemce uvjeravao da bi mogao da mobilise još nekoliko hiljada Muslimana dobrovoljaca ako bi mu oni stavili na raspolaganje potrebno naoružanje. Troj izvještava da su u ovom prostoru operisali četnici pod komandom vojvode Kerovića i njegovog zamjenika Leka Damjanovića, koji su održavali veze sa Dražom Mihailovićem na Ravnoj Gori. Oružje su dobivali od hrvatskog Ministarstva odbrane, iz Srbije i od Engleza - avionskim isporukama. Nijemci su održavali kontakte sa vojvodom Kerovićem i s njim ulazili u pregovore radi sprečavanja četničko-ustaških sukoba. 13. oktobra jedna njemačka četa ušla je u Bijeljину, što je na ovom prostoru praćeno uspostavljanjem mira. Troj takođe izvještava o akcijama partizanskih jedinica na željezničku prugu Zagreb-Beograd, radi čijeg osiguranja Nijemci moraju da pojačavaju svoje prisustvo u ovom kraju⁸⁴.

⁸⁴ AVII - Br. reg. 1/3 - II - 40-G, Lage im Raum Bijeljina - Bosnien, Rudolf Treu.

U ovo vrijeme vlada Italije je ocijenila da italijanske komande u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini moraju da napuste politiku laviranja između Hrvata i Srba i da čvrsto stanu iza Vlade NDH, jer je ona saveznik Osovine. U tom pogledu general Roata obavezao je svojim uputstvom područne komande da katoličkim, muslimanskim i mješovitim antikomunističkim dobrovoljačkim jedinicama omoguće pun razvoj kako bi mogle da se efikasno upotrijebe u borbi protiv partizana. U ovom uputstvu on naglašava značaj četničkih antikomunističkih formacija, sa kojima i dalje treba saradivati, naročito da bi se spriječilo njihovo povezivanje sa partizanima, jer se i jedni i drugi regrutuju iz redova srpskog naroda. Na kraju uputstva Roata preporučuje kontakte sa muslimanskom milicijom, koja je, u poređenju sa drugima, po njegovoj ocjeni, zasluživala veće italijansko povjerenje⁸⁵.

Bio je to potez sračunat na poboljšanje političkih pozicija Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Italijanima nikako nije bilo u interesu da se zbog saradnje sa četnicima smatraju neprijateljima Hrvata i hrvatske države, kao što im je interes takođe nalagao da u Bosni i Hercegovini urede i normalizuju svoje odnose sa njenim etničkim zajednicama. Stoga Italijani sada nastoje da "ravnodušnost" Muslimana prevaziđu izražavanjem povjerenja u njih, posebno u jedinice muslimanske milicije. Muslimanima je odgovarala ova pozitivna promjena u italijanskoj politici, ali su oni i dalje u Nijemcima gledali pouzdanijeg zaštitnika.

Iako nisu propuštali da istaknu svoju razočaranost što Muslimane nisu odbranili od četničkih nasilja i pokolja, muslimanski političari su ocijenili da treba posebnim dokumentom da se obrate vodi njemačkog Rajha, Hitleru. To su učinili "Memorandumom" 1. novembra 1942. godine, koji upućuje

⁸⁵ *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 2, Dokument br. 115: Uputstvo Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 31. oktobra 1942. o potrebi čvrste saradnje sa NDH i o odnosu prema četničkim formacijama, str. 795/6.

"Narodni odbor", bez potpisa adresanta. U Memorandumu su njegovi autori iskazali svoje viđenje prošlosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka i opredjeljenje za konstituisanje "Župe Bosne" pod protektoratom njemačkog Rajha⁸⁶. Zbog njegove anonimnosti, njemački predstavnici u Zagrebu, general Glez fon Horstenau i poslanik Zigfrid Kaše bili su izrazito suzdržani prema ovom dokumentu⁸⁷. Njemački konzul u Sarajevu Gerd smatrao je da su autori Memoranduma Uzeir-aga Hadžihasanović, zatim njegov zet, gradonačelnik Sarajeva, Mustafa Softić, te inž. Suljaga Salihagić⁸⁸. Nije poznato da li je Memorandum razmatran u Vrhovnoj komandi Rajha. O tome se može samo pretpostavljati na temelju razgovora koje je natporučnik Rudolf Troj vodio u Sarajevu sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem i Nedžad-begom Sulejmanpašićem krajem novembra 1942. godine, kao i na temelju njemačkih dokumenata koji se odnose na 13. muslimansku SS diviziju i njemačku argumentaciju u prilog njenog formiranja. U razgovoru sa Trojem Uzeir-aga Hadžihasanović činio je odgovornim Pavelića za nesreću koja je pogodila Bosnu. Među Muslimanima Pavelić je imao oslonac jedino u ološu, koji je bio spreman na pljačku i zločine. Kao iskreni prijatelji, Muslimani bi najradije prihvatili njemačku upravu u Bosni i Hercegovini⁸⁹. U razgovoru sa Trojem Nedžad-beg Sulejmanpašić zastupao je stanovište da je mir u Bosni i Hercegovini moguće osigurati jedino pod zaštitom i kontrolom jake ruke, što, po njemu, najbolje može učiniti Njemački Rajh⁹⁰. Dobar poznavalac položaja i interesa

86 AVII - London - N - 13 - 306774-306798 - Sarajevo, den 1. November 1942. Volkskomite.

87 Zentrales Staatsarchiv Potsdam (ZSTA) - Auswärtiges Amt (AA), Politische Abteilung (PA), Politische Lage in Kroatien - Bd 1, April 1941. - Mai 1943. Berlin, den 4. März 1943., Geheime Reichssache - 61144-135.

88 AVII - London - N - 13 - 306733, Sarajevo, 20. I 1943.

89 AVII - Reg. br. 51/3, 40-G - 26. XI 1942. - "Aussprache mit Uzeir-aga Hadžihasanović" - Rudolf Treu.

90 AVII - Ista signatura: "Aussprache mit Nedžad-beg Sulejmanpašić", 26. XI 1942. - Rudolf Treu.

Muslimana u Bosni i Hercegovini, Rudolf Troj je smatrao da se njima može najbolje pomoći na sljedeći način: neodložnom zabranom ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini - autonomnim položajem prema Zagrebu, stvarnom nezavisnom upravom na teritoriji Bosne i Hercegovine - preuzimanjem vojne i građanske vlasti od strane njemačkog Vermahta. U zaključku ovih razmatranja Troj zapisuje da cjelokupni bosanski prostor pruža sliku raspadanja. Njemačke trupe miruju u garnizonima. Vojna snaga NDH pada sve niže. Vojnici gladuju, broj dezertera je u porastu⁹¹.

Prateći ratnu situaciju i odnose u Bosni i Hercegovini, Troj uporedo sa muslimanskim političkim faktorom jednaku pažnju posvećuje četničkom pokretu. Ustaše su, ocjenjuje on, u narodu doživljavale moralno-političku diskreditaciju; uticaj i vojna snaga partizana bili su u fazi obnavljanja poslije velikih gubitaka u akcijama "čišćenja" ustaničkih područja. Iako je ispoljavao izvjesne znake krize, četnički pokret je imao još jaka uporišta u srpskom narodu. Karakteristična su Trojeva zapažanja o promjenama u raspoloženju četničkog odreda "Borja". On kaže da se u redovima četnika pokolebala vjera u pobjedu Njemačke, ali da su četničke vođe i dalje uvjerene da je Njemačka dovoljno jaka da neprijateljsko držanje kazni najoštrijim mjerama. Hrvatska je kod četnika izgubila i posljednji kredit. U ovom prostoru oni bi primili hrvatsku vojsku samo pod kontrolom i potčinjenosti njemačkim snagama. Kad je došlo do kršenja četničko-hrvatskog sporazuma, koji je hrvatsku stranu obavezivao na snabdijevanje četnika hranom i municijom, četničke vođe pozivale su se na garancije generala Badera u pogledu ispunjavanja ugovornih obaveza Hrvata. Sigurno je da bi došlo do obustavljanja izvoza drveta sa četničkog područja da drvnoindustrijsko preduzeće nije preuzelo snabdijevanje četnika hranom. Uprkos uzdrmanom povjerenju u njemačka obećanja u vezi sa ovim sporazumom,

91 AVII - Ista signatura: Lagebericht Bosnien - 27. XI 1942. - R. Treu.

četnici još imaju respekt i vjeru u njemačku riječ. Time se objašnjava, ističe Troj, da bi pod uticajem Njemačke bezna-
dežni položaj srpskog naroda u Hrvatskoj mogao da se promi-
jeni u dobrom pravcu. Četničke vođe naglašavaju da bi u
narodu u najkraćem vremenu likvidirali ustaše ako bi se
Nijemci držali pasivno. Oni izjavljuju da bi na taj način u Bosni
postigli svoj cilj, jer bi nastupio mir, pa bi zatim mogli okončati
borbu protiv partizana. Sve ovo važi samo pod pretpostavkom
održanja sadašnjeg odnosa snaga na Balkanu. Nadovezujući,
Troj zaključuje da pod uslovom zadržavanja sadašnje
pasivnosti nije daleko dan kada će njemački uticaj u Bosni
samo još golom silom moći da se održi, pošto su politička
sredstva ispražnjena⁹².

92 AVII - Br. reg. 51/3, 40-G - 28. XI 1942: Četniks in Bosnien - Rudolf Treu.

"KOMUNISTIČKA DRŽAVA" NA PROSTORU BOSNE I HRVATSKE I OPERACIJA "VAJS"

U toku ratne 1942. godine ispoljene su značajne razlike u odnosima Nijemaca i Italijana prema snagama ustaškog pokreta. Dok su i jedni i drugi prema partizanima slijedili cilj borbe do uništenja, smatrajući ih svojim glavnim neprijateljem u okupiranoj zemlji, njihovo držanje prema četnicima temeljito se razlikovalo. U prethodnom izlaganju pokazali smo da su Italijani prihvatili četnike kao svoje ratne saveznike, pa su ih snabdijevali hranom, vojnom opremom, municijom i novcem, što nikako nije bio slučaj kod Nijemaca, koji su u četnicima gledali nosioca obnove Velike Srbije i velikosrpske Jugoslavije, koju su smatrali svojim istorijskim protivnikom. Stoga su oni vodili borbu za likvidaciju ustaničkog pokreta u cjelini, nezavisno od partizanskog ili četničkog pravca, jer su oba imala svoje jugoslavenske programe i ciljeve. Ipak, Nijemci su prema ovim ustaničkim pravcima povremeno ispoljavali nejednak odnos - prema partizanima nepokolebljivo tvrd, dok su u izvjesnim okolnostima prema četnicima dozvoljavali tolerantnije držanje, koje je podrazumijevalo neke oblike vojne saradnje u ratu protiv partizana. Zajednička antikomunistička platforma uticala je da su Nijemci, vođeni određenim ratnim interesom, odobravali svojim nižim komandama operativnu saradnju sa izvjesnim četničkim jedinicama. To su, međutim, bili izuzeci u pravilu njemačkog generalnog stanovišta da četnike treba likvidirati kao neprijateljsku, protivnjemačku, velikosrpsku vojno-političku organizaciju. Nijemcima je svakako strateški odgovaralo što četničke formacije izbjegavaju s njima sukobe, pa ipak su budno pratili njihove vojne namjere. U jednom novembarskom izvještaju komandant 718. pješadijske divizije govori o planu Draže

Mihailovića da poslije poraza sila Osovine u Africi mobilizacijom "pravoslavni dobrovoljaca" otvori drugi front na bosanskom ratištu⁹³. Veću brigu od ovog četničkog plana, koji je računao sa mogućnošću iskrcavanja Engleza na Balkanu, zadavala je komandantu Jugoistoka realna vojna situacija na prostoru od Karlovca, preko Bihaća do Glamoča, Livna i Tomislav-Grada. To je "komunistička država", koja se prostire u dužini od 250 km i širini od oko 80 do 100 km, sa oko 63 000 naoružanih partizana. Sa ove teritorije oni preduzimaju "prepade i napade na graničnu oblast i u zonu bezbednosti". Sada prikupljaju snage da ponovo zauzmu Jajce, ali su aktivni i u drugim krajevima - oko Mrkonjić-Grada, Bugojna, Kupresa, Travnika, Bijeljine, Šekovića. Nije takođe za potcjenjivanje, mišljenje je u ovoj komandi, ni četnička grupacija koja se sa 24 000 ljudi nalazi pod komandom vojvode Dobrosava Jevđevića i koja na italijanskom okupacionom području vrši pripreme za "osvajanje Bosne u velikosrpskom smislu"⁹⁴.

Nepovoljan ratni položaj Nijemaca na istočnom, afričkom i balkanskom frontu krajem 1942. godine bio je praćen pretpostavkama o otvaranju ratišta na području Jugoistoka. Na toj osnovi Hitler je 28. decembra izradio direktivu komandantu Jugoistoka, u kojoj predviđa napad Engleza na Krit, te na njemačke i italijanske baze u Jegejskom moru i na Balkansko poluostrvo. U toj procjeni se predviđa da će ustanički pokreti aktivno učestvovati na strani saveznika⁹⁵. Još prije ove Hitlerove direktive, u drugoj polovini decembra 1942. i početkom januara 1943. godine, održano je više vojno-političkih

93 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 181: Desetodnevni izveštaj 718. pešadijske divizije od 15. novembra 1942. o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti jedinica NOV i POJ i četništvu Draže Mihailovića u Bosni, str. 874.

94 Ibidem, Dokument br. 203: Desetodnevni izveštaj 718. pešadijske divizije od 26. decembra 1942. o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti i narastanju partizanskih snaga i slobodne teritorije i četništvu Draže Mihailovića u Bosni, str. 952-957.

95 Ibidem, Dokument br. 205: Direktiva br. 47 Adolfa Hitlera od 28. decembra 1942. o organizaciji komandovanja i odbrane na Jugoistoku, str. 961.

savjetovanja predstavnika sila Osovine na visokom državnom i vojnom nivou na kojima je donesena odluka o pripremanju operacije "Vajs" s ciljem uništenja vojnih snaga ustaničkog pokreta, prije svega glavnine partizanskih formacija pod komandom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ)⁹⁶. Operacija je otpočela 20. januara 1943. godine. Na udaru se našla teritorija "Bihaćke republike". Bio je to svojevrsan izraz priznanja Nijemaca i Italijana da u ustaničkom pokretu i njegovim vojnim formacijama imaju ozbiljnog protivnika, čije su relevantne snage već bile stvorene i uspješno ratovala u Bosni i Hercegovini. U njemačko-italijansko-hrvatskoj operaciji "Vajs" teritorija Bosne i Hercegovine, od Bihaća do Neretve, ponovo je bila glavni ratni poligon.

Prije nego što je pokrenuta tzv. IV okupatorsko-ustaška ofanziva pokazalo se da među ustaničkim formacijama nema jedinstva i da, kao i u prethodnim ofanzivama, četnici borbeno učestvuju na strani Nijemaca i Italijana. Njemački izvještaj iz sredine januara 1943. godine govori o akcijama Jevđevićevih četnika protiv partizana. Nijemci naglašavaju da ih njihov velikosrpski program prema hrvatskoj teritoriji čini odlučnim protivnicima komunista⁹⁷.

Uporedo sa operacijom "Vajs" njemačke političke i vojne instance preduzimale su izvjesne akcije od značaja za opšte interese Rajha na ovom prostoru. Nije bilo dovoljno ostvariti samo vojničku reokupaciju partizanske teritorije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nego je, sa stanovišta integralne njemačke strategije, bilo isto tako važno na ovom području

96 Ibidem, Dokument br. 207: Izvod iz mesečnog izveštaja operativnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. decembra 1942. o dovlačenju 369. i 187. divizije, vojno-političkoj situaciji, borbama protiv partizanskih snaga u NDH i o pripremi operacije Vajs, str. 979-980.

97 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 10: Desetodnevni izveštaj komande 718. pešadijske divizije od 15. januara 1943. o vojno-političkoj situaciji i borbama protiv snaga NOV i POJ u Bosni, str. 39.

obezbijediti uspostavljanje i učvršćenje civilne vlasti u duhu "novog poretka". Time se rukovodio njemački poslanik kod vlade u Zagrebu Zigfrid Kaše, kada je svog saradnika štabartenfirera Vili Rekarda uputio na područje Bosanske krajine već početkom februara, samo nekoliko dana pošto je SS divizija "Princ Eugen" zauzela Bihać, centar "partizanske države". Njegov zadatak bio je da odgovornim predstavnicima u Velikoj župi pruži pomoć u organizovanju vlasti i da smišljenom propagandom djeluje u smislu afirmacije političkog ugleda Rajha⁹⁸. U izvještaju koji je podnio Kaše 20. II 1943. godine Rekard u zaključku konstatuje da će akcija "čišćenja" imati samo djelomičan uspjeh jer odgovorni administrativni faktori u Velikoj župi nemaju nikakav plan u pogledu izgradnje državne uprave, usljed čega ovdje nisu formirane potrebne snage žandarmerije i upravnog činovništva. Posljedice ovih propusta, po mišljenju Rekarda, teško će se odstraniti uprkos najvećem zalaganju organa za koordinaciju i novih administrativnih službenika⁹⁹. Očigledno, poslanik Kaše nije mogao biti zadovoljan stanjem uprave kako ga je prikazao Rekardov izvještaj. Bilo je jasno da vojna reokupacija nije sama po sebi bila preduslov za uspostavljanje stabilnog političkog poretka. Naprotiv, vojni uspjesi bili su kratkotrajnog značaja, jer je njemački rat na okupiranom prostoru protivrječio osnovnim interesima njegovog stanovništva. Ustaška vlast, za koju se Kaše zalagao, nije takođe imala podršku naroda. Operacijom "Vajs" Nijemci će u Bosni i Hercegovini zauzeti partizanske teritorije, ali vlast NDH na reokupiranom prostoru neće moći da se stabilizuje. Prolaznog vojničkog uspjeha, njemačko ratovanje bilo je konstantno praćeno političkim neuspjehom.

Za opštu vojnu i političku stabilizaciju reokupiranog pro-

98 PA AA - Bonn - Jugoslawien 3 - Geheime Sache, Deutsche Gesandtschaft, Zagreb, 4. Februar 1943., 1291/43 - II - 3072.

99 PA AA - Bonn - Jugoslawien 3, Geheime Rechssache - Reisebericht 20. Februar 1943., 1291/43; i 3078-3085.

stora Nijemci nisu imali na raspolaganju vojnih snaga koje bi bile stalno garnizonirane u Bosni i Hercegovini. Zato se već krajem 1942. godine u državno-političkom vrhu Rajha javlja inicijativa da se na prostoru NDH osnuju dvije SS divizije sa zadatkom da, umjesto njemačkih divizija, preuzmu borbu protiv oružanih formacija ustaničkog pokreta. Sam Hitler je naredio njihovo formiranje, kao i premještanje u hrvatski prostor folksdojčerske SS divizije "Princ Eugen"¹⁰⁰.

Jedan od važnijih ciljeva operacije "Vajs" bio je da se zaštititi boksitno područje kod Mostara kako bi mogla da se nastavi eksploatacija rude. Osim toga, u Hercegovini je za Nijemce bio aktuelan problem razoružanja četnika, utoliko više što ovdje nije bilo jasno njihovo držanje. Eventualni otpor 12 000 četnika pod komandom vojvode Dobrosava Jevđevića imao bi negativan uticaj¹⁰¹. Po mišljenju generala fon Horstenaua, temeljito rješenje četničkog problema zavisilo je od Vrhovne komande Italije. Početkom februara komanda 718. pješadijske divizije bilježi interesantnu pojavu okupljanja Muslimana u četničkim redovima. Radi se o organizovanju muslimanske vojno-četničke organizacije, jačine od 300 pripadnika, pod komandom narednika Jusufa Uzunovića. U komandi divizije pretpostavljali su da će i na njemačkom području četnici provesti među Muslimanima propagandu da bi ih pridobili za svoje jedinice¹⁰².

Hitlerova odluka da se u NDH formira SS divizija dobivala je jasnije oblike. Rajhsfirer SS Himler insistirao je da se

100 PAA - Bonn, Handakten Ritter betreffend Kroatien vom 1942. bis 1943. Telegramm 18. II 1943. - N° 774 - Für RAM

101 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 26: Obaveštenje nemačkog opunomoćenog generala u NDH od 25. februara 1943. komandantu Jugoslova o italijanskim planovima da se četnici Draže Mihailovića angažuju u operacijama "Vajs", str. 124-125.

102 Ibidem, Dokument br. 18: Desetodnevni izveštaj 718. pješadijske divizije od 6. februara 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama s jedinicama NOVJ i obostranim gubicima u Bosni i Slavoniji, str. 80.

u SS diviziju regrutuju isključivo Bosanci Muslimani¹⁰³. Glez fon Horstenau obavijestio je Himlera da oficijelni vođa bosansko-hercegovačkih Muslimana viceministar-predsjednik dr Džafer Kulenović izražava sumnju da je sada moguće ostvariti plan vrbovanja u diviziju 20 000 Muslimana¹⁰⁴. Veliki jerusalimski muftija El Huseini najavio je privatnu posjetu NDH. Svrha posjete je savjetovanje sa Muslimanima¹⁰⁵. Za vrijeme boravka u Bosni jerusalimski muftija će se angažovati za osnivanje muslimanske SS divizije.

Osvjedočen da vlasti NDH ne funkcionišu, Hitler je objavio naredbu da područja hrvatske države koja su proglašena za operativne zone ostaju do daljnjeg njemačka operativna područja. Rajhsfirer SS će organizovati policiju na teritoriji koju su osvojile njemačke jedinice u operaciji "Vajs". Komandant njemačkih trupa u NDH odrediće teritorij na kome će djelovati organi rajhsfirera¹⁰⁶. Prema ocjeni komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj generala Litersa, režim A. Pavelića ima podršku samo 2% stanovništva, usljed čega mjere njemačkih oružanih snaga u pogledu smirivanja ne mogu dovesti do trajnog uspjeha. Simpatije pravoslavnog stanovništva su na strani ustanika. Hrvati i Muslimani "odbijaju crvenu vladavinu", a izvjesnim simpatijama prema ustanicima izražavaju svoje protivitalijansko opredjeljenje. Četničke vođe ispoljavaju lojalnost prema naređenjima njemačkog Vermahta. Svoju ocjenu situacije general Liters završava tvrdnjom: "Titova država je razbijena i njegova vojska je u raspadanju"¹⁰⁷.

103 AVII - London - N 22 - H 313194-H 313196, Ribentrop Kašeu, 21. II 1943.

104 AVII - NAV - N - T - 501 - r 264, 878-9, An Reichsführer SS Himmler - Glaise Horstenau, 25. II 1943.

105 PA AA; Handakten Ettel vom 1942. bis 1944., betreffend Gross Mufti, Telegramm - 5. März 1943., N° 986, Kasche.

106 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 3, Dokument br. 34: Naređenje Hitlera od 10. marta 1943. da se na teritoriji NDH posednutoj od nemačkih trupa organizuje i nemačka policijska uprava, str. 155.

107 Ibidem, Dokument br. 38: Procena vojno-političke situacije komandanta

Početkom marta razmatrana je odluka o formiranju SS divizije na sastanku delegata Vlade NDH i ovlaštenih predstavnika Rajha. Zaključeno je da se pristupi osnivanju hrvatske SS divizije od "muslimanskih i katoličkih Hrvata", pretežno od bosansko-hercegovačkih Muslimana. Vrbovanje će provoditi hrvatske službe u najtješnjoj saradnji sa vođom SS u štabu njemačkog opunomoćenog generala u NDH. Kaše je molio ministra inostranih poslova za hitnu saglasnost¹⁰⁸.

Poput njemačkih, i italijanski izvještaji s početka 1943. godine govorili su o kriznoj situaciji u NDH, kako u vojnom tako i u političkom pogledu. Dok je na području Hrvatske preovlađivao uticaj Mačekove Seljačke stranke, u Bosni je ustaška vlast sve više gubila povjerenje u narodu, naročito među Muslimanima, koji su ispoljavali neskrivene znake otpora ustaškom režimu. Uoči operacije "Vajs" ustaničke snage u Bosni demonstrirale su aktivnost koja je razorno djelovala na hrvatsku vojsku. Čitave jedinice hrvatskog domobranstva sa oficirima prelazile su na stranu partizana, pa je general Pijeka tvrdio da hrvatska vojska predstavlja "nemoćan organizam", izrazito niskog morala i slabe borbenosti protiv ustanika¹⁰⁹. Nezavidno stanje u njihovim formacijama natjeralo je hrvatske pukovnike Šarnebeka i Jakovljevića da u Mostaru povedu pregovore sa četničkim vojvodom Dobrosavom Jevđevićem o uzajamnoj saradnji i obavezama. Jevđević je odbio ove pregovore s obrazloženjem da mu je za to potreban pristanak Italijana, koji su smatrali da su hrvatski pukovnici inicirali ove pregovore po direktivi zagrebačke vlade¹¹⁰. Operacija

nemačkih trupa u NDH od 16. marta 1943. za period od 1. do 15. marta 1943, str. 172.

108 PA AA - Büro des Staatssekretär, Akten betreffend Kroatien vom 1. Oktober 1942. bis 14. Mai 1943., Bd 4, Telegramm, den 23. März 1943., N° 1272 vom 23. 3. - Geheim - 162412-162413, Kasche.

109 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 3, Dokument br. 13: Izveštaj generala Đuzepa Pijeka od 18. januara 1943. Ministarstvu inostranih poslova o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH, str. 45-49.

110 Ibidem, Dokument br. 20: Izveštaj komande 6. armijskog korpusa od 29.

"Vajs" potvrdila je mnoge ocjene njemačkih i italijanskih komandanata o nepopularnosti ustaškog režima i vojničkoj nedoraslosti hrvatske vojske ratnim zadacima u borbi protiv partizanskih formacija. Zahvaljujući velikoj nadmoći protivnika u ljudstvu i tehnici, partizani su u ovoj ofanzivi pretrpjeli teške poraze, ali njihova glavnina nije bila uništena. Istovremeno, operacija "Vajs" izložila je velika područja Bosne i Hercegovine razaranju i pustošenju. Njemačko-italijanska razilaženja i ustaško-četničke nagodbe produžiće se u oblicima sve oštrijih antagonizama u okupacionim i reokupiranim područjima, naročito u Bosni i Hercegovini.

Italijansko-četnička saradnja nije mogla da ukloni četničko-hrvatske sukobe. Četnici su često provocirali zaoštavanje odnosa sa hrvatskim vlastima, što nikako nije odgovaralo interesima Italijana, kojima je bilo stalo da imaju korektne odnose sa NDH. Italijani su principijelno bili protiv političke i vojne eliminacije četnika, smatrajući da je iznad svega bitno da se oni zajedno sa italijanskim i hrvatskim trupama bore protiv partizana. Ovaj odnos prema četnicima Italijani nisu nikako mogli da usaglase sa Nijemcima. Tokom cijelog trajanja operacije "Vajs" između njemačkih i italijanskih komandanata stajalo je otvoreno pitanje razoružavanja četnika. U tom pogledu između Nijemaca i Italijana postojale su gotovo nepremostive razlike. Dok su Nijemci smatrali sve četničke formacije neprijateljskim snagama, Italijani su ocjenjivali da je saradnja sa četnicima apsolutno potrebna. Prema Hitleru, jednako su neprijatelji Osovine i partizani i četnici, pa je Vrhovna komanda Vermahta zahtijevala njihovo neodložno razoružanje. Musolinijev stav, međutim, bio je da se razoružanju četnika pristupi poslije likvidacije partizana¹¹¹.

januara 1943. Višoj komandi oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" o pregovorima četničkog delegata Dobrosava Jevđevića sa ustaško-domobranskim starešinama u Mostaru, str. 72-73.

111 Ibidem, Dokument br. 38: Zabeleške Vrhovne komande od 2. marta 1943. o razgovorima italijansko-nemačkih predstavnika vođenim na sastancima

Italijanski generali su računali da će krvave borbe između četnika i partizana olakšati posao njihovim formacijama, koje su imale "izrazito protivpartizanski zadatak". Navodeći da je po njemačkom planu cilj operacije "Vajs" bio da se uguši ustanak od Korduna do Hercegovine, oni su konstatovali da se njemačka predviđanja nisu ostvarila i da partizani kontrolišu situaciju u Hercegovini, kao i u izvjesnim područjima Like. U Vrhovnoj komandi italijanskih oružanih snaga ocjenjivano je da nema nade u skoro poboljšanje položaja na hercegovačkom području¹¹². U ovo vrijeme u krugu italijanskih generala nagađala se mogućnost "balkanskog odbrambenog fronta", koji bi bio izazvan eventualnim iskrcavanjem anglosaksonskih snaga na jadranskom prostoru od Kvarnerskog zaliva do Boke Kotorske¹¹³.

Slične pretpostavke javljale su se i u njemačkim štabovima. To je činilo položaj i jednih i drugih veoma složenim. Na jednoj strani, partizani su im nametnuli situaciju koja je zahtijevala angažovanje znatnih vojnih snaga, potrebnih na velikim ratištima; na drugoj, neusagalašen odnos prema četnicima otežavao im je vođenje rata protiv partizana; napokon, što je od ne male važnosti, različiti i suprotni interesi u odnosu prema NDH, koja je Nijemcima predstavljala kakvog-takvog saveznika, dok su istovremeno italijansko-hrvatski odnosi oscilirali između deklarativnog uvažavanja NDH i konkretnih antagonističkih kriznih situacija. Sve je to u toku operacija "Vajs", kao i neposredno poslije njihovog okončanja sa protivrječnim rezultatima, izbijalo na površinu i negativno se odražavalo na strateške inici-

26, 27. i 28. februara u Rimu povodom operacije "Vajs" str. 125.

112 Ibidem, Dokument br. 58: Promemorija načelnika štaba Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 20. aprila 1943. o rasporedu, zadacima i mogućnostima jedinica 2. armije, str. 187-8.

113 Ibidem, Dokument br. 60: Promemorija Više komande oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 30. aprila 1943, o vojno-političkoj situaciji na podređenoj teritoriji i predstojećim zadacima, str. 215-216.

jative njemačko-italijanskih okupacionih snaga u NDH, a naročito u Bosni i Hercegovini, glavnom osovinskom ratištu na Balkanu, koje im je prijetilo opasnostima proširenja fronta, odnosno otvaranja novog.

OTPORI FORMIRANJU MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE U BOSNI

Ocjene Nijemaca, kao i Italijana, o uzrocima i stanju međunacionalnih konfrontacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ako su dijelom i tačne, nisu bile praćene nastojanjem da se te konfrontacije prevaziđu. Naprotiv, Nijemci su nastojanjem da rasterete svoje formacije u borbi protiv ustaničkih partizanskih snaga mobilizacijom novog domaćeg ljudstva za rat na ovom prostoru samo proširivali i intenzivirali međunacionalne ratne frontove. Hitler-Himlerova inicijativa da se formira bosanska SS divizija imala je na samom početku otpor u hrvatskoj vladi, koja se protivila njenom monokonfesionalnom, muslimanskom sastavu. Karakteristično je da je njemački poslanik Zigfrid Kaše odobravao stanovište hrvatskih predstavnika u pregovorima sa Himlerovim delegatima i zalagao se za nacionalno mješovitu strukturu divizije. U predahu poslije operacije "Vajs" Nijemci su pokazali veliki interes u pogledu održanja i jačanja političkog opredjeljenja i simpatija bosanskohercegovačkih Muslimana za Hitlerov Rajh. Sa njihovim znanjem i saglasnošću dolazi u Bosnu u prvoj polovini aprila 1943. godine veliki jerusalimski muftija El Huseini da bi povratio i ojačao pronjemačko opredjeljenje Muslimana. Njemački konzul dr Vinkler ispitivao je politički položaj bosanskih Muslimana i u vezi sa muslimanskom SS divizijom zaključio da bi njeno formiranje imalo dvojak efekat. Prednost bi bila u "konačnom umirenju" bosansko-hercegovačkog prostora, izvlačenju njemačkih oružanih snaga i njihovom angažovanju na važnijim ratištima. S druge strane podrška muslimanskom autonomaštvu vodila bi razbijanju hrvatske države, a njeno razaranje bilo bi protiv njemačkog ideala "pravednog, nacionalnog i socijalističkog poretka"¹¹⁴. Krajem

114 PA AA - Inland II G, Akten Betreffend Berichte und Meldungen in und über Jugoslawien, vom 1943. Bd 3 SBd 4 - Konsul Winkler: "Die Politische Lage der Mohammedaner Bosniens", April 1943.

aprila Pavelić je posjetio Hitlera u Salzburgu, gdje su vodili razgovore o ratnom položaju. Hitler je na ovom sastanku insistirao na osiguranju željezničke pruge Zagreb-Zemun, na što većim liferacijama boksitne rude u Njemačku i umirenju ustaničkih žarišta kako bi sa ratišta u Hrvatskoj što prije oslobodio angažovane njemačke trupe. Pavelić je izjavio da Firer može da računa na Hrvate, tj. da se može osloniti na savezništvo Hrvatske u ratu za novi evropski poredak¹¹⁵. Vojni izvještaj o situaciji tokom aprila govori o raspoloženju stanovništva, odnosno o nepovjerenju u vlasti NDH i želji da Nijemci preuzmu cjelokupnu civilnu upravu. Konkretna zapažanja izvještača vezana su za politička opredjeljenja pravoslavnih i muslimana. Prvi su u stanju iščekivanja, ne skrivaju interesovanje za partizane, a prema Englezima ispoljavaju velike simpatije. Odnosi između četnika su zategnuti. Muslimani pokazuju prijateljsko držanje prema Osovinu. Njihov cilj je autonomija Bosne i Hercegovine i njemački protektorat. Smatraju da bi poraz Njemačke značio njihovu propast, jer u Velikoj Srbiji ne bi mogli da ostvare svoja prava¹¹⁶.

Iako su nastojali da očuvaju veze i saradnju sa četnicima, Italijani su imali razloga za nezadovoljstvo njihovim ponašanjem. Oružje koje su dobivali od Italijana četnici su upotrebljavali protiv Hrvata i Muslimana, napadajući i pljačkajući njihova naselja¹¹⁷. Time su oni doprinosili nespornostima između Italijana i Nijemaca, što je opterećivalo njihove ionako nestabilne odnose. Akcijama protiv Hrvata i Muslimana četnici su takođe sprečavali Italijane da koliko-toliko poboljšaju

115 PA AA - Nachlass Kasche - Akten - 9771/H 301987-H 301989, Vermerk betrifft: Besprechung Führer - Poglavnik am 27.4.43. in Salzburg - Zagreb, den 29. April 1943., Geheime Reichssache

116 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 3, Dokument br. 56: Mesečni izveštaj Operativnog odeljenja 114. lovačke divizije za april 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama s jedinicama NOVJ i obostranim gubicima u Baniji i Bosanskoj krajini, str. 245-246.

117 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 3, Dokument br. 63: Promemorija Vrhovne komande od 6. maja 1943. o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH, str. 225.

odnose sa NDH. Nemoćni da kontrolišu četnike, Italijani su ih činili odgovornim što Muslimani traže zaštitu kod Nijemaca. Prema italijanskim zapažanjima, posjeta velikog jerusalimskog muftije Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu imala je velikog značaja za Muslimane u Bosni i Hercegovini.

U izvorima njemačke provenijencije je vidljivo da se držanje Muslimana prati sa posebnom pažnjom. Karakteriše ga opredjeljenje za samostalnu Bosnu pod njemačkim uticajem i rukovodstvom. Nijemci su, međutim, nezadovoljni sporim pripremama za osnivanje muslimanske legije, ocjenjujući da ih koče ustaški krugovi u Zagrebu, koji se plaše da bi civilna uprava u Bosni i Hercegovini mogla preći u njemačke ruke. Izvjesni politički potezi Vlade NDH, koji su nagovještavali administrativno-teritorijalne promjene u Bosni i Hercegovini, mogli bi, po njemačkim pretpostavkama, da otjeraju Muslimane u tabor neprijatelja Osovine. Istovremeno, u štabu njemačke divizije koja je u maju operisala na prostoru Bosanske krajine nije skrivano zadovoljstvo zbog "besprekornog ponašanja" Drenovićevih četnika prema njemačkom Vermahutu¹¹⁸.

Poslanik Kaše nastavio je sa upućivanjem svojih saradnika u Bosnu da bi dobio izvorna obavještenja o političkom raspoloženju stanovništva. Po povratku, SA štandartenfirer Rekard podnio je početkom juna izvještaj u kojem podvlači da je za hrvatsku državu presudan problem rješenje pitanja pravoslavnog stanovništva. Da bi se postiglo umirenje Bosne, neophodno je, po njemu, razoružanje srpskog stanovništva. Političko stanje među Muslimanima karakteriše pocijepanost vođstva u više grupa, među kojima je najuticajnija grupa oko dr Džafera Kulenovića. Rekard smatra da se rješenje musli-

118 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 3, Dokument br. 80: Mesečni izveštaj operativnog odeljenja 114. lovačke divizije od 31. maja 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama protiv jedinica NOV i POJ i obostranim gubicima na području Banije i Bos. krajine, str. 331-332.

manskog pitanja svodi na problem vodstva. Širim muslimanskim krugovima bliže je formiranje muslimanske milicije nego muslimanske SS divizije. Mali su izgledi za izvjesniju saradnju Muslimana sa četnicima. Glavna muslimanska kritika usmjerena je na ustaše, koje bi, po mišljenju Kulenovićevih pristalica, trebalo ukinuti. Najveće poštovanje među Muslimanima uživa njemački vojnik. U zaključku izvještaja Re kard ocjenjuje da bi povlačenjem njemačkih vojnih snaga stanovništvo izgubilo i posljednje ostatke povjerenja u NDH, a time i u njemački Rajh¹¹⁹

Ni nova velika operacija "Švarc" (maj-juni 1943) nije donijela umirenje. Kaše u telegramu Ribentropu zapisuje da se Titovi gubici u ovoj operaciji cijene na 10-12 000 poginulih vojnika, ali da treba računati da će partizani ponovo prodrijeti u Bosnu. Kaše takođe skreće pažnju da vrbovanje za bosansku SS diviziju pokazuje izvjesne prateće pojave, koje mogu da nanesu štetu povjerenju hrvatske vlade u njemačke namjere¹²⁰. Italijanska Vrhovna komanda takođe konstatuje da su u ovoj operaciji partizani "pretrpjeli teške gubitke, ali da su se izvukli od potpunog uništenja bežanjem ka istočnoj Bosni"¹²¹. Da bi onemogućio svaki oblik aktivnosti partizana poslije operacije "Švarc", rajhsfirer SS donio je naredbu kojom se cjelokupna teritorija njegovog opunomoćenika u NDH proglašava područjem borbi protiv jedinica NOVJ¹²². Ova naredba praktično je dovela do potpunog isključenja saradnje hrvatskog generalštaba sa SS komandama, što je za hrvatsku vladu

119 AVII - London - N 3 - H298645-H 298681. - 2. jun 1943.: Izvještaj o službenom putu u Sarajevo, Requard, SA Standartenführer

120 PA AA - Inland II G 403, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien - vom 1943., Telegramm N° 2485 - v. 17.6. - Geheime Reichssache - 327752-327754

121 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 3, Dokument br. 82: Izveštaj Vrhovne komande od 1. jula 1943. o vojno-političkoj situaciji na Balkanu u toku meseca juna, str. 303.

122 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 3, dokument br. 95: Naredba rajhsfirera SS Himlera od 21. juna 1943, str. 396.

stvorilo teško podnošljivo stanje. Kaše obavještava ministra inostranih poslova da se SS tokom kampanje vrbovanja za diviziju u Bosni koristi lecima kojima se podržavaju autonomističke težnje, što je neodrživo sa stanovišta hrvatske države. On takođe upozorava da bi nastavljanje ovakvog ponašanja njemačkih vojnih i SS instanci izazivalo samo negativne reakcije kako u vladi tako i među stanovništvom. Kaše čak otvara pitanje da li zbog jedne divizije treba staviti na kocku njemački položaj u NDH. Na kraju, skreće pažnju da njegov rad može biti uspješan samo ako Hrvati imaju u njega povjerenje¹²³.

Iako je u pitanju nacionalnog sastava bosanske SS divizije njemački poslanik dosljedno podržavao stanovište hrvatske vlade, predstavnici SS službe u Hrvatskoj uspjeli su da Himlerova direktiva bude ostvarena. Naime, general SS Gotlib Berger sklopio je sa ministrom Lorkovićem 11. VII 1943. ugovor, kojim su se hrvatske oružane snage obavezale da za formiranje SS dobrovoljačke brdske divizije stave na raspolaganje muslimanske podoficire i ljudstvo regrutnih godišta 1924. i 1925¹²⁴. Time je definitivno bio određen muslimanski sastav bosanske SS divizije. Kašeu to neće biti pravo, pa će i dalje, u raznim prilikama, naglašavati da je stanovište Vlade NDH o mješovitom katoličko-muslimanskom sastavu divizije bilo pravilno. Međutim, obrazovanje 13. muslimanske SS divizije nije predstavljalo Nijemcima zapreku da pristupe surovom kažnjavanju Muslimana ukoliko se osvjedoče da je njihovo stanovništvo pružalo pomoć partizanskim "bandama". U prvoj polovini jula 1943. godine Nijemci su u okolini Goražda strijeljali 31, u selu Košutici kod Sokoca 66, u Rotimlji kod Mostara 58 Muslimana, najviše žena i djece. Među strijeljanim bilo je žena čiji su muževi bili u sastavu dobrovoljačke SS divizije, kao i domobrana-povratnika iz partizanskog za-

123 PAAA - Inland II G - 403, Telegramm N° 2586 vom 26.6. 1943, - Geheime Reichssache, 327833-327834

124 AVII - Na - NAV - T - 120 - r. 2908 - sE 464474-75.

robljeništva. Strijeljanje su izvršili pripadnici SS divizije "Princ Eugen". Među Muslimanima u ovim krajevima teško su pale vijesti o ovim postupcima njemačkih oružanih snaga¹²⁵.

¹²⁵ AVII - br. reg. 30/1-1; k. 80 - III Domobranski zbor: Izvješće za prvih 15 dana srpnja 1943.

PUKOTINE U OSOVINI, OČEKIVANJA I POSLJEDICE ITALIJANSKE KAPITULACIJE U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

U ovo vrijeme italijanski izvještaji više govore o vojno-političkoj situaciji u pojedinim zemljama Balkana i ratnoj aktivnosti jugoslavenskih partizanskih snaga nego o operativnoj kampanji italijanskih oružanih formacija. U centru pažnje su unutrašnja situacija u Hrvatskoj, u kojoj su Nijemci uzeli u svoje ruke staranje o javnom poretku; italijansko-hrvatski odnosi; aktivnost velikog jerusalimskog muftije u vezi sa obrazovanjem vjerskih kadrova za muslimansku SS diviziju u Bosni; misija hrvatskog ministra dr Vjekoslava Vrančića, koji je obilazio Hercegovinu i istočnu Bosnu da bi propagandnim govorima povratio povjerenje ovdašnjeg muslimanskog i hrvatskog stanovništva u NDH, koja se na širokom prostoru, naročito u Bosni i Hercegovini, nalazila pod kontrolom partizanskih snaga i NOP-a¹²⁶.

U pogledu vojno-političke situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ocjene njemačkih komandi su sasvim konkretne i određene. Komandant njemačkih trupa u NDH, general Liters podvlači da upkos udaru njemačkog Vermahta ustanički pokret pokazuje stalni napredak. On nije u dilemi da je davno prošlo vrijeme kad se njemačka vojska u Hrvatskoj nalazila u prijateljskoj zemlji i da u njoj najveći dio stanovništva pomaže ustanike. Ukoliko to nije kasno, spas bi trebalo da se traži u uspostavljanju "jedne zdrave uprave, pod opštom zaštitom njemačkog Vermahta". Partizansko rukovod-

126 *Zbornik NOR-a*, XIII, knj. 3, Dokument br. 98: Zabeleška Odelenja za vezu Ministarstva inostranih poslova iz druge polovine jula 1943. o vojno-političkoj situaciji u NDH i bugarskoj okupaciji Egejske Makedonije, str. 418-420.

stvo uspjelo je da mobilizacijom novih boraca popuni svoje "razbijene banditske grupe", a planina Grmeč postala je ponovo "bazen" prikuplja-nja partizanskih snaga. Usljed terenskih teškoća njemačke oružane snage ne mogu da iskoriste nadmoćnost svoga naoružanja. General Literis ne skriva da "njemački vojnik ... nije dorastao fanatično borbenim banditima", koji su "potpuno srođeni sa terenom i koje stanovništvo podržava". Poslije višemjesečnog ratovanja njemačkim jedinicama je potreban mir i obuka, naglašava u izvještaju komandant njemačkih oružanih snaga u NDH¹²⁷.

U navedenom izvoru nema ni pomena da bi na ovom ratištu mogao da bude smanjen kontingent njemačkih oružanih snaga i da se odvoji za istočni front. U tom pogledu nema više ni zahtjeva iz Vrhovne komande. Očigledno je da se na Jugoistoku, a posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, otvorilo ratište, na kojem se takođe odlučivalo o novom poretku u duhu strategije sila Osovine. Međutim, i unutar Osovine bili su nastupili poremećaji i otvorene pukotine. Zbog neuspješnog vođenja rata, koje je prijetilo unutrašnjoj stabilnosti i nemirima u zemlji, Veliki fašistički savjet izrazio je nepovjerenje Musoliniju, koga je na čelu italijanske vlade i u Vrhovnoj komandi zamijenio maršal Pijetro Badoljo¹²⁸. Odlaskom Musolinija oslabilo je njemačko-italijansko savezništvo, što je došlo do izražaja u smanjenoj borbenoj sposobnosti italijanskih trupa na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom ratnom frontu. U komandi II italijanske armije vladalo je uvjerenje da

127 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 105: Mesečni izveštaj komandanta njemačkih trupa u NDH od 18. jula 1943. komandantu Jugoistoka o vojno-političkoj i privrednoj situaciji, akcijama jedinica NOVJ, protivdejsvima sopstvenih snaga i snabdevanju na teritoriji NDH, str. 436-439

128 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 95: Obaveštenje Komande 2. armije od 27. jula 1943. potčinjenim komandama o naređenju predsjednika Vlade da vojne vlasti preuzmu staranje o javnom poretku na svim anektiranim teritorijama u nadležnosti 2. armije, str. 400-401.

je domaće stanovništvo očekivalo da će italijanske formacije za kratko vrijeme napustiti okupaciona područja¹²⁹. Umjesto izvještaja o operacijama italijanskih jedinica, sada italijanski izvori pretežno sadrže razmatranja o problematici budućih italijansko-hrvatskih i italijansko-jugoslavenskih odnosa. Naglašava se da bi Italiji odgovarala samo *mala* Hrvatska, dok bi za nju najveće zlo predstavljala velika Jugoslavija¹³⁰. Posebno značajno mjesto u italijanskim izvorima ovog perioda posvećeno je analizi partizanske strategije i taktike i zaključcima da italijanske oružane snage moraju svoje operacije saobraziti partizanskom ratnom iskustvu¹³¹. Međutim, sve manje je bilo izvještaja takve sadržine.

Razvoj situacije u Italiji nije bio pogodan za uspješno ratovanje na okupacionim područjima, koja su se pretežno nalazila pod kontrolom ustaničkih snaga. Naprotiv, očekivao se rasplet, koji je sve učesnike postavljao pred nove zadatke, pogotovo njemačke saveznike. Predstavnici Rajha u NDH, general fon Horstenau i poslanik Kaše, predvidjeli su skori izlazak Italije iz rata. Saglasili su se u stavu da hrvatska vlada još prije italijanske kapitulacije treba da istakne pravo na Dalmaciju i da se sa njemačkim i hrvatskim trupama preduzmu operacije s ciljem obezbjeđenja italijanske obale. Složili su se takođe da hrvatska vlada treba jednom izjavom da garantuje Muslimanima u Sandžaku njihov nacionalni i kulturni opstanak, ali da pri tome ne insistira na njihovoj hrvatskoj nacionalnosti, jer to ne bi bilo oportuno s obzirom na

129 Ibidem, Dokument br. 103: Izvod iz izvještaja Komande 2. armije od 15. avgusta 1943. Generalštabu K.V. o moralu trupa i raspoloženju stanovništva i o radu propagandnog odeljenja u toku meseca jula, str. 462-464.

130 Ibidem, Dokument br. 102: Izveštaj generala Robotija od 13. avgusta 1943. Generalštabu K.V. o razgovorima sa italijanskim ambasadorom u Zagrebu o pitanju odnosa sa NDH, str. 458-461.

131 Ibidem, Dokument br. 106: Zabeleška Guvernerata Crne Gore iz prve polovine 1943. o organizaciji i načinu vođenja borbe jedinica NOV i POJ, str. 479.

situaciju u vojno-upravnom području Srbije¹³².

Nijemci su takođe pretpostavljali da komunisti i četnici razmatraju operativne zadatke i akcije za trenutak povlačenja italijanskih trupa iz zaposjednutog obalskog prostora¹³³. Istovremeno, oni su ocjenjivali da se u okupiranim područjima povećala aktivnost ustanika i da bi u slučaju povlačenja italijanskih jedinica partizanski i četnički štabovi naredili koncentrisanje svojih jedinica u obalskim zonama i njihovo zaposjedanje prije nego što tamo stignu njemačke jedinice¹³⁴.

Ipak, iako se njemački vojni i diplomatski predstavnici u NDH koncentrišu na aktuelnu vojno-političku situaciju, vezanu za vojni položaj Italije i unutrašnje prelome njoj, oni ne zanemaruju planirane zadatke u pogledu formiranja domaćih SS formacija u Bosni i Hercegovini. Krajem avgusta poslanik Kaše odlazi u posjetu rajhsfireru SS Himleru, koji ga obavještava da se za bosansku muslimansku SS diviziju već do tada prijavilo 16 000 ljudi i da bi on mogao da dobije još 10 000 regruta ako bi divizija ostala u zemlji. Naime, muslimanski autonomisti zahtijevali su da se ova divizija ne pokreće iz Bosne obrazlažući to motivom da se pristupilo njenom stvaranju radi zaštite Bosne. Himler je ostao čvrst kod svog stanovišta da divizija bude isključivo muslimanskog sastava¹³⁵.

Razvoj unutrašnjih odnosa u NDH akumulirao je više pitanja koja su zahtijevala razmatranje u najodgovornijem krugu Rajha. U zemlji je nezadrživo opadao autoritet Vlade i

132 AVII - NAV - T - 501, r. 265, s. 001186-8, Deutsche Gesandschaft, Zagreb, 2. VIII 1943. - An RAM - Berlin - Geheim

133 AVII - NAV - T - 313, r. 183, s. 7453136-43 - Geheim - 14. VIII 1943.

134 AVII - NAV - T - 78, r. 332, s. 6290342-7 - Streng geheim - 15. Avgust 1943.

135 PA AA, Büro des Staatssekretär - Akten betreffend Kroatien - B.4, Gesandter Kasche, Aufzeichnung betreffend Besprechung mit Reichsführer SS Himmler in Wolfschanze am 31. Avgust 1943.

Poglavnika NDH; narod je očekivao promjene uz angažovanje dr Mačeka, ali su u javnosti bila takode široko prisutna opredjeljenja za uspostavljanje njemačke vojne uprave u Hrvatskoj. Informisan o situaciji u NDH na sastanku u svom Glavnom štabu krajem avgusta, u prisustvu Ribentropa, general-feldmaršala Kajtela, poslanika Hevela, generala Varlimonta i poslanika Kašea, Hitler je svoja razmišljanja rezimirao u sljedećim odlukama: 1. njemačka vojna uprava u NDH ne dolazi u obzir; 2. Rajh će i dalje sarađivati sa Poglavnikom i njegovom vladom tj. neće doći do preokreta u korist Mačeka ili drugih grupa; 3. izgradnju hrvatske vojne snage treba energično pomoći; 4. kod njemačkog vrhovnog zapovjednika treba uspostaviti hrvatski štab za vezu; 5. bosanska SS divizija će se obučavati u Francuskoj i zatim prebaciti u Hrvatsku. Ako Hrvatska sada ne može dati puni broj regruta, diviziju treba ustanoviti u manjoj jačini, sa već sada raspoloživih 12 000 ljudi¹³⁶.

Dok se okončavao ovaj dogovor u Hitlerovom Glavnom štabu, italijansko-njemačko ratno savezništvo odbrojavalo je svoje posljednje trenutke. 8. septembra 1943. godine Vrhovna komanda Vermahta objavila je naredbu za razoružanje italijanskih jedinica i zaposjedanje njihovih okupacionih područja na Balkanu, sa izričitim zahtjevom da italijansko naoružanje i ratna oprema ne smiju dospjeti u neprijateljske ruke. Hrvatskim oružanim snagama postavljen je zadatak da razoružaju italijanske jedinice u položaju Jadrana i zaposjednu jadransku obalu. Hrvatima je istovremeno obećana italijanska obalska zona¹³⁷. Sljedećeg dana maršal Pijetro Badoljo objavio je bezuslovnu kapitulaciju. Vlada njemačkog Rajha obećala je

136 PA AA - Büro des Staatssekretär, Akten betreffend Kroatien - vom 15. Mai 1943. bis 27. Oktober 1943. - B. 5, Zagreb, den 8. September 1943. - Geheime Reichssache - Aufzeichnung betrifft Besprechung beim Führer im Führerhauptquartier am 30/31 August 1943. - 162805-162812, Kasche.

137 AVII - NAV - T - 77 - r. 790, s. 5518735-6. Streng geheim - Führerhauptquartier, 8. IX 1943.

Hrvatskoj Dalmaciju¹³⁸.

Sa njemačkog stanovišta italijanska kapitulacija proizvodila je samo pogoršanje vojno-političkog stanja u NDH u cjelini, kao i u Bosni i Hercegovini posebno. Njemačke snage nisu bile u stanju da situaciju preokrenu u svoju korist. Štaviše, sužavao se prostor na kojem su Nijemci mogli da efikasno djeluju. Njihov glavni zadatak bio je ograničen na osiguranje željezničkih pruga Brod-Sarajevo-Mostar-jadranska obala i Sunja-Bihać-obala. Nemoć Nijemaca u smislu smirivanja u zemlji bila je praćena okretanjem stanovništva Engleskoj i Americi. Nezadovoljstvo je zahvatilo ne samo pravoslavne i muslimane već i hrvatsko stanovništvo. Svi su tražili spas u njemačkoj upravi. Muslimani su sve otvorenije ispoljavali odbojnost prema NDH i pod uticajem intelektualaca tražili nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, odnosno njemački protektorat. Formiraju se muslimanske jedinice u znaku tradicionalnog opredjeljenja za autonomiju Bosne i Hercegovine. S ciljem sređivanja stanja i funkcionisanja organa vlasti, Pavelić je za šefa civilne uprave pri 15. brdskoj diviziji na području velikih župa Banje Luke, Bihaća, Jajca, Mostara i Dubrovnika naimenovao opunomoćenog ministra dr Aleksandra Benaka - sa sjedištem u Banjoj Luci, a za šefa civilne uprave velikih župa Sarajevo, Tuzla, Travnik državnog savjetnika Ivana Frkovića - sa sjedištem u Sarajevu. Ovaj potez ostao je bez stvarnog efekta, koji se, po uvjerenju njemačkih vojnih vrhova u NDH, mogao postići samo temeljitim reformama političkog, upravnog i privrednog života. U strahu da bi komunistički pokret u Hrvatskoj mogao preuzeti vlast, da se radi o opasnosti koja se ne može ni sagledati, general Liters je smatrao, suprotno Hitlerovom stanovištu, da smirivanje u Hrvatskoj može donijeti samo njemački Vermaht preuzima-njem cjelokupne državne vlasti i potpunom kontrolom hrvatske uprave i privrede¹³⁹. O tome kako se u ovo

138 AVII - NAV - T - 314 - r. 557, s. 1008-12. - Streng geheim - 9. IX 1943.

vrijeme kretao odnos zaraćenih snaga i kakav je smjer dobivao razvoj rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj reljefno govori jedan telegram poslanika Kašea ministru inostranih poslova. Pozivajući se na tadašnji vojni položaj, Kaše u telegramu predlaže da se preispita njemačko ponašanje prema Titovim partizanima. On je mišljenja da je oportuno doći u vezu sa Titom; da se treba iskoristiti svaka mogućnost koja bi vodila prekidu borbe partizana protiv njemačkih snaga¹⁴⁰.

Ova razmišljanja poslanika Kašea dobila su svojevrsnu potvrdu u analizama ratne situacije komandanta Jugoistoka, feldmaršala Maksimilijana fon Vajksa. Po njegovoj procjeni situacije krajem oktobra, glavna opasnost za njemačke ratne ciljeve dolazila je iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ona se ogledala u namjerama partizana da iz Bosne preko Drine prodru u Srbiju. U strahu da ne padne pod komunističku vlast, komandant četničkih snaga general Draža Mihailović tražio je vezu sa njemačkim komandama, vjerujući da će ovom saradnjom obezbijediti četničke pozicije s obje strane Drine. Polazeći od stvarnog položaja četnika i partizana, feldmaršal fon Vajks je ocjenjivao da su "nacionalne snage u opadanju, a komunističke u usponu", pa je iz toga izvukao zaključak da je "najopasniji neprijatelj" njemačkog Rajha na Jugoistoku Tito, pogotovo ako komunističke snage iz Grčke i Albanije s njim uspostave vezu i ako ih on politički i operativno ujedini. Feldmaršal je tražio da se njegova analiza predoči Hitleru jer je smatrao da Jugoistok nije samo "okupirana teritorija" već prostor koji je po značaju odlučujući za rat¹⁴¹. Kašeu je

139 AVII - NAV - T - 314 - r. 1455, s. 110117, den 1. Oktober 1943.

140 PA AA - Inland II G, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1943 - B. 4, Telegramm 9. September 1943. - No 3827, an RAM: "Sollte darüber hinaus Möglichkeit gegeben sein, mit Tito Fühlung zu bekommen, ... bin ich für Ausnützung jeder Möglichkeit, die zum Einstellen seines Kampfes gegen uns führen könnte", Kasche.

141 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 3, Dokument br. 156: Procena komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa od 1. novembra 1943. vojno-političke si-

zadavalo brigu stanje u NDH, fon Vajksu situacija na Jugoistoku. Ni jedan ni drugi nisu imali razloga za zadovoljstvo. Njemački historičar Hnilika ocjenjivao je da je 1943. godina bila prelomna za njemački ratni položaj na Balkanu¹⁴².

tuacije na području Jugoslavije krajem oktobra 1943, str 623-629.

¹⁴² Karl Hnilika, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45*, Muster-Schmidt, Göttingen 1970, S. 47.

RAZLIČITI POGLEDI HITLERA I KAŠEA NA MUSLIMANE U NDH

Poslanik Kaše je krajem 1943. godine dramatično doživljavao položaj i odnose u NDH. On se uporno zalagao za njenu državnu afirmaciju, naročito u vojnom pogledu. Nasuprot nekim oficijelnim njemačkim predstavnicima u NDH, koji su insistirali da što više Hrvata obuče njemačku uniformu, Kaše je zastupao stanovište da se svi Hrvati u hrvatskim uniformama bore pod njemačkim vodstvom. Obraćajući se tada Ribentropu, on je izrazio svoj strah da se približava "slom njemačko-hrvatskih odnosa". Uzroke tome vidio je u obzirima Rajha prema Italiji, nedovoljnom uvažavanju hrvatske osobenosti sa njemačke strane, neuspjesima u borbi protiv partizana, promjenljivom paktiranju sa četnicima, dvosmislenom držanju prema Srbima, neispravnom odnosu prema hrvatskoj policiji itd. U zaključku podvlači da su Nijemci stvarno izgubili povjerenje hrvatskog naroda i hrvatskih vladajućih krugova u najvećoj mjeri.¹⁴³

Krajem oktobra Kaše odlazi u Hitlerov Glavni štab na sastanak, kojem uz Ribentropa prisustvuje više njemačkih diplomata - poznavalaca situacije na Balkanu. Razgovor se vodio o situaciji u NDH. Hitler je ispoljio izvjesnu suzdržljivost i skepsu prema NDH, saopštava Kaše u svojoj zabilješci. Kazao je da u slučaju rata sa Englezima hrvatske trupe ne bi imale nikakvu vrijednost. Veće interesovanje ispoljio je za stanje u Bosni, nalazio razumijevanje za položaj Muslimana, a u vezi sa bosanskom SS divizijom izrazio uvjerenje da će Muslimani biti najpouzdaniji vojnici, kao što su bili i u Prvom

143 PA AA - Bonn - Akten - Nachlass Kasche - An Herrn Reichsaussenminister Joachim von Ribentrop persönlich-eigenhändig - Band 10/2 - Zagreb, den 5. November 1943. - Betrifft: Kroatien und das Reich - Geheime Reichssache - H302012 - H302016.

svjetskom ratu u sastavu austrougarske vojske¹⁴⁴.

Uspon komunističkog pokreta, o kojem je govorio feldmaršal fon Vajks, bio je sa njemačke strane praćen življim kontaktima sa komandantima četničkih odreda. Uz učešće komandanta Jugoistoka i specijalnog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Hermana Nojbahera, bio je sklopljen sporazum sa vođama četničkih odreda, kojim je bilo predviđeno oružano primirje ograničeno na određeni prostor i povremeno zajedničko vođenje borbe protiv komunističkih snaga. Prvi uslov ovog sporazuma je bio da četnički odredi prekinu sa borbama i sabotажama protiv njemačkog Vermah-ta, njegovih saveznika, te, posebno, da obustave napade na Muslimane¹⁴⁵. "Prelom" je dobivao konkretne oblike, koji do tada nisu bili poznati i prihvatani u njemačkom ratu na jugoslavenskom prostoru. Njemačko pravilo da četnike treba likvidirati kao neprijateljski pokret, dopuštalo je u drugoj polovini rata više izuzetaka, koji su poprimali oblik ratne njemačko-četničke saradnje u borbi protiv partizanskih formacija.

Pošto su otkrili planove VŠ NOVJ o pripremama prodora krupnijih partizanskih jedinica u Srbiju i održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Nijemci su preduzeli određene vojne pripreme da bi spriječili ove Titove inicijative¹⁴⁶. Zadatak operacije "Kugelspitz" bio je da se provede "čišćenje" u istočnoj Bosni i Sandžaku i tako onemogućiti prodor grupacija NOVJ u Srbiju, dok je njemačko vazduhoplovstvo u Hrvatskoj dobilo

144 PA AA - Bonn - Nachlass Kasche - 10/1 - Aufzeichnung - Zagreb - 11. November 1943., Unterhaltung mit dem Führer am 29.10.1943. in Hauptquartier.

145 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 3, Dokument br. 166: Objašnjenje komandanta Jugoistoka od 21. novembra o sklapanju sporazuma s komandantima četničkih odreda Draže Mihailovića, str. 679-681.

146 Mr Muharem K r e s o, *Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a novembra 1943.* (Zbornik "AVNOJ i NOB-a u Bosni i Hercegovini", Beograd 1974, str. 516-517).

od komandanta Jugoistoka naređenje da izvrši napad na Otočac, gdje je prvobitno bilo planirano da se (14. novembra) održi Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Odluka o premještanju zasjedanja u Jajce, donesena 15. novembra, isključila je mogućnost njemačke intervencije jer im je ostalo prekratko vrijeme da bi je mogli pripremiti i ostvariti¹⁴⁷.

Za razliku od njemačkih generala, koji su bili okrenuti aktuelnim njemačkim ratnim zadacima na Jugoistoku, njemački poslanik u Zagrebu Kaše, motiviran unutrašnjim državnim odnosima i sve oštrijim suprotnostima na kraju 1943. godine studioznije je razmatrao problematiku položaja i perspektive NDH u okviru uloge njemačkog Rajha u poslijeratnom razdoblju. Polazna misao mu je bila da poslije rata evropski jugoistočni prostor, kao i cijela Evropa, mora da prihvati vođstvo njemačkog Rajha. To je okosnica koje se on drži postavljajući sljedeće teze: Hrvati su narod koji danas odlučno slijedi njemački ratni cilj. Od svih naroda jugoistočne Evrope oni pokazuju najveće borbeno angažovanje za rat koji vodi Rajh. S druge strane, Hrvatsku opterećuje više pitanja, među kojima Kaše ističe pitanje državnih granica (oblast Sušaka, ostrva, Srem, jadranska obala), zatim pitanje unutrašnjeg državnog uređenja, stanje vezano za ustupke Italiji kao i činjenica da Titove snage ugrožavaju i uznemiravaju cijelu zemlju. Osim toga, Hrvatsku jako opterećuje muslimansko pitanje. U NDH ima oko 700 000 Muslimana. Njihov gornji sloj postavlja mnoge zahtjeve, dijelom sjećajući se privilegisanog položaja u Austro-Ugarskoj, a dijelom misleći na materijalno obezbjeđenje zbog posljedica jugoslavenske agrarne reforme. Kod Muslimana su prisutne težnje da svoj položaj osiguraju bilo kakvim oblikom autonomije. Među njima ima autonomista različitih pravaca: pristalica saradnje sa Srbima, Muslimana koji se osjećaju Turcima. Muslimani koji se sma-

¹⁴⁷ Slavko O d i ć, *Njemački planovi i djelatnost u vezi sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a* (Zbornik, kao pod 146, str. 523-526).

traju Hrvatima čine, bez sumnje, većinu. Oni pak koji se aktivno zalažu za novu državu i koji sarađuju sa ustašama predstavljaju izrazitu manjinu. Srpsko pitanje izaziva velike strasti u Hrvatskom narodu. Hrvati ih smatraju Bizantincima i začetnicima nemira, što se potvrdilo 1914. i 1941. godine. Naspram Srbima, Hrvati se smatraju nosiocima evropske misije. Sada su Hrvati uznemireni vijestima iz Srbije o njemačkoj podršci srpskom razvitku¹⁴⁸. Izjave o pitanju granica i njemačko-srpskim odnosima izazivaju kod Hrvata zabrinutost i nepovjerenje. Pošto je naveo još neka pitanja (italijansko, sovjetsko-rusko, angloameričko, odnos prema "novoj Evropi"), Kaše je izložio nekoliko prijedloga od kojih izdvajamo sljedeće: Njemačka je dužna da poštuje i podržava suverenitet Hrvatske, koja treba da ostane država sa vlastitom odgovornošću, dostojna poštovanja. Nijemci treba da se što manje miješaju u pitanje unutrašnjeg uređenja Hrvatske. U pogledu povjerenja i odnosa Muslimana prema Rajhu, stvari zavise od njemačkih vojnih uspjeha i savladavanja "bandi". Muslimani ne mogu imati njemačku podršku u težnjama protiv države koju će priznati Firer i Rajh. Treba pomagati uključivanje Muslimana u hrvatsku državnu upravu. Bilo bi korisno zainteresovati Muslimane za privredne i tehničke poslove u okviru njihove države i u saradnji sa Nijemcima. Kaše upozorava da se precjenjuju mogućnosti bosanskih Muslimana u smislu njihovog dalekosežnog uticaja na svijet islama. Odlučno se moraju odbaciti izjave Srba da se oni ne bore protiv Nijemaca, već samo protiv ustaša. Citirana razmatranja Kaše završava stavom da je u pogledu Hrvatske neophodno da se politički zaključak u smislu jedinstvenog njemačkog djelovanja provede kroz sve njemačke službene

148 Radi se o inicijativi specijalnog njemačkog ambasadora na Jugoistoku Hermana Nojbahera da se obrazuje antikomunistička "srpska federacija" koju bi sačinjavali: Srbija, Crna Gora, muslimanski Sandžak, dijelovi istočne Bosne i Hercegovine, kao i Srema. Hermann Neuba cher, *Sonderauftrag Südost 1940. bis 1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen-Frankfurt 1956, S. 155.

instance¹⁴⁹. Kaše je pod tim jedinstvom razumijevao pozitivan odnos i povjerenje u NDH, koja, po njemu, u ustaškim načelima i ustrojstvu ima pouzdanu osnovu za opstanak i budućnost. Od odgovornih i vodećih faktora u Rajhu očekivao je i tražio da uvažavaju NDH kao provjerenog i čvrstog saveznika na putu ka novom evropskom poretku pod njemačkim vođstvom. Za njega nije bilo dileme da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja i organski dio NDH, a svo njeno stanovništvo u nacionalnom pogledu hrvatsko. Ostaće uporan protivnik autonomije Bosne i Hercegovine i mononacionalnog, muslimanskog sastava bosanske SS divizije.

¹⁴⁹ PA AA - Bonn - Akten - Nachlass Kasche 10/2 - Zagreb, den 3. Dezember 1943., "Die Lage im Kroatien und Vorschläge für die Weiterentwicklung der deutsch-kroatischen Beziehungen", Geheime Reichssache - H302017-H302045.

"HRVATSKA DRŽAVA STOJI I PADA SA NJEMAČKOM"

Na prelazu iz 1943. u 1944. godinu u krugu vojnih i političkih predstavnika Rajha različito se razmišljalo o stanju i odnosima u NDH. Unutar njemačkog vojnog faktora prevladavala je kritička pozicija prema režimu, ali ni tu ne može da se govori o dosljednom stanovištu. Mišljenje znatnog dijela komandanata njemačkih krupnih jedinica je da NDH nema uređenu upravu, sreden privredni život i finansijski zdrave životne uslove. Oslonjena na ustaški pokret, Vlada NDH nije sposobna da vlastitim snagama poboljša opšte stanje niti je znala da uspješno iskoristi njemačku vojnu podršku u procesu stvaranja hrvatskih vojnih jedinica. Još u jesen 1943. godine u najširim hrvatskim krugovima topila se vjera u njemačku pobjedu, ali su tome shvatanju podlijegale i vodeće političke ličnosti u NDH. Izostala je kontrapropaganda da hrvatska država stoji i pada sa Njemačkom. "Pravi gospodar" situacije je Tito. Nasuprot ovim pogledima održavalo se uvjerenje da su ustaše najbolji vojnički elemenat, a ustaški pokret politička osnova državne organizacije NDH. Uporedo s tim dolazila su do izražaja mišljenja da svi hrvatski slojevi slijede tradicionalno oportunističku politiku, da Hrvat nije komunist, ali da je u širokim krugovima prisutno anglofilske opredjeljenje, te da u slučaju velikog neprijateljskog iskrcavanja treba računati sa raspadom hrvatske vojske. Imenovanje Ante Vokića za vojnog ministra predstavljalo je, po ocjeni njemačkih vojnih krugova, znak da će se zaoštrevati ustaški kurs¹⁵⁰.

Među generalima koji su imali kritičku poziciju prema

¹⁵⁰ Karl H n i l i c k a, n. dj., Dokumente - N° 15 - Lagebeurteilung und Tätigkeitsbericht des Marineverbindungsstabes Kroatien für die Zeit von Anfang Dezember 1943. bis Ende Januars 1944. (7. Februar 1944.) - S. 276-279.

ustaškom vrhu, svojim dosljednim stavovima posebno se izdvajao Glez fon Horstenau. On je smatrao da je njemačkom prijateljstvu u Hrvatskoj silno naškodilo što su se s njemačke strane trpile "krvave neljudske izrasline ustaške politike". Upozoravao je da su hrvatski vojnici borbu protiv partizana osjećali kao rat protiv braće ("Bruder-Krieg"). Izvještavao je da je Pavelić sa svojim krugom mislio samo o tome kako da se održi na vlasti, bez obzira na cijenu, "koliko god to koštalo". Bio je uvjerenja da je za njemačko vođenje rata i za stav njemačkog vojnika bilo nepodnošljivo oživljavanje ustaškog terora¹⁵¹.

Drukčije je razmišljao poslanik Kaše. Govoriti o ustaškom teroru bilo je, po njemu, politički neodrživo. Posebno je isticao da NDH čini onu snagu koja znači jedini snažan protivuteg jugoslavenskom okupljanju¹⁵². Iako poteklo iz različitih motiva i korijena, antijugoslavenstvo je bilo zajedničko opredjeljenje vrhova Trećeg Rajha i ustaške NDH. Kaše je u tome vidio trajnu garanciju njemačko-hrvatskog savezništva. U Bosni su ga posebno iritirali primjeri podrške pojedinih njemačkih predstavnika muslimanskim težnjama na pravcu bosanske autonomije. U tom pogledu relevantnu opasnost za NDH vidio je i u slučajevima kada su pripadnici 13. SS divizije na dopustu pričali da će njihov povratak u Bosnu imati uticaja u smislu autonomije Bosne i Hercegovine¹⁵³. Često je to bio predmet njegovih telegrama ministru inostranih poslova kao i aktivnost "Titovih bandi", za koje kaže da su u porastu i poslije gubljenja određenih teritorija. U izvještaju s kraja

151 Ibidem, Dokument Nr 16: Bericht des deutschen bevollmächtigten Generals in Kroatien vom 5. Januar 1944., S. 279-280.

152 Ibidem, Deutscher Gesandter - Zagreb, den 14. Januar 1944. - Geheime Reichssache! Stellungnahme zum Bericht des bevollmächtigten deutschen Generals in Kroatien als Militärattaché. Die kroatische Wehrmacht an der Jahreswende 1943-1944., S. 281-283.

153 AVII - London - N2 - Telegramm Nr 189 von 16. II 1944. - H297580-H297581.

februara 1944. javlja da je sve jasnija nepouzdanost četnika, usljed čega u Hrvatskoj jača pritisak u smislu odlučnog rješavanja četničkog pitanja¹⁵⁴.

U oficijelnoj analizi položaja Hrvatske tokom 1944. godine stoji da je već od ljeta 1942. postalo jasno da ustaška emigrant-ska grupa nije u stanju da u zemlji uspostavi mir i red sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju. Stoga se sa njemačke strane moralo postaviti pitanje da li je hrvatska država u postojećem obliku uopšte sposobna za život i da li Poglavnikovom režimu Njemačka treba dalje da pruža podršku. U analizi se navodi da je poslanik Kaše početkom 1944. godine označio ustaše kao vrijednu truppu i "elementaran pokret", koji Nijemci ne mogu u svakom pogledu modelirati. Nasuprot njemačkom poslaniku, opunomoćeni general za NDH, Glez fon Horstenau preporučivao je više puta tokom prethodne godine distanciranje od ustaškog kursa i ukazivao na nužnost proširenja političke baze hrvatske vlade. U Vrhovnoj komandi Vermahta bili su saglasni sa tom generalovom ocjenom, ali to gledište nije tada dobilo podršku Hitlera, koji je krajem avgusta bio uz one predstavnike Rajha u NDH prema kojima je Poglavnikova vlada predstavljala jedino moguću vladu, a ustaše jedini državnoseći pokret hrvatskog naroda¹⁵⁵.

Tokom rata Pavelić i članovi Vlade NDH više puta su dolazili u posjetu Hitleru da bi u razgovoru s njim razmotrili i riješili neka aktuelna vojno-politička pitanja. Te posjete završavane su različitim rezultatima. U martovskom (1944) susretu sa Hitlerom, osim dogovora da se pri njemačkoj komandi uspostavi neke vrste hrvatski štab za vezu, članovi

154 PA AA - Bonn, Nachlass Kasche 10/2 - Lagebericht in Kroatien 29. II 1944., Aufzeichnung für Herrn RAM - H302046.

155 Kriegstagebuch (KTB) - IV 1 (1944) des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab), Erster Halbband 1. I 1944. - 22. V 1945., Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm - Frankfurt am Main 1941, S.733-734.

hrvatske delegacije, koju je predvodio predsjednik vlade dr Nikola Mandić, najpozitivnije što su postigli bila je Hitlerova uvjerljiva izjava da za Nijemce mora trajno da postoji razlika između savezničke Hrvatske i pobijedene Srbije. Prema ministru inostranih poslova NDH dr Periću, Hitler je tom prilikom rekao da "Srbi nikad neće biti naši (tj. njemački) prijatelji"¹⁵⁶

Odnosi u Hrvatskoj, a pogotovo u Bosni i Hercegovini, sve izrazitije su se razvijali suprotno vojno-političkom kursu i strategiji njemačkih okupacionih faktora i njihovih hrvatskih saveznika. Inspirisane potrebom umirenja Bosne, mnoge njemačko-hrvatske vojne operacije okončavale su bez trajnijih rezultata. Ustanički pokret nije se dao slomiti, a umirenje je bilo sve neizvjesnije. Nijemci su smatrali da se raspada blok njihovih saveznika i širi front njihovih protivnika. U tom smislu karakterističan je izvještaj general-majora SS Ernsta Fika rajhsfireru SS Hajnrihu Himleru o stanju u Hrvatskoj iz sredine marta 1944. godine. Ovaj general izvještava da su ustaše nedisciplinovane, vojnički slabo obrazovane i u borbenom pogledu prilično nepouzdanе. Za domobrane kaže da su od neznatne borbene vrijednosti, a njihovi viši štabovi mahom nesigurni. Gonjeni od četnika i suzbijani od ustaša, Muslimani, dijelom prisilno, prilaze dobrovoljačkim SS jedinicama ili partizanima kako ne bi i dalje stradali od ustaša, četnika ili partizana. Partizani su u svakodnevnom porastu, pod Titom, potčinjeni Sovjetima, bore se kako protiv njemačkih snaga tako i protiv domobrana, ustaša i četnika. Četnici u posljednje vrijeme djelomično podržani od njemačke strane, kao srpski nacionalisti bore se jedanput protiv nas, jedanput protiv ustaša, domobrana i partizana. Oni su nepouzđani i u slučaju angloameričkog iskrcavanja sigurno bi bili na strani protivnika. Naše snage, s obzirom na takvo stanje, vode bezizglednu borbu. General Fik uvjerava Himlera da uspostav-

¹⁵⁶ Karl H n i l i c k a, n. dj., Dokument Nr 17: Lagebericht Kroatien März 1944. (Abwehrreport) - geheime Kommandosache, S. 289.

ljanje mira u NDH i okončanje borbi između domobrana, ustaša, četnika i partizana kao i religiozne borbe između muslimana, katolika i pravoslavnih zahtijeva uspostavljanje poretka u Hrvatskoj pod njemačkim vođstvom¹⁵⁷. Tako je stanovište njemačkih vojnih vrhova u NDH o nužnosti uspostavljanja opšte njemačke kontrole nad ukupnom hrvatskom upravom zahvatilo i vodeće predstavnike oružanih SS snaga. Kao i Himleru, i njemu potčinjenim funkcionerima i predstavnicima SS u NDH prvenstveno je bilo stalo da SS organizacijama i jedinicama osiguraju njemačke ciljeve, pa je to bio i smisao formiranja 13. muslimanske SS divizije. Himler i njegovi saradnici u NDH nikada se nisu izjasnili za autonomiju Bosne i Hercegovine, mada im nije smetalo što muslimanski autonomistički krugovi, kao i pripadnici divizije, njeno osnivanje povezuju sa svojim autonomističkim opredjeljenjem.

157 Ibidem, Dokument Nr 18: Schreiben des SS-Brigadeführers und Generalmajors der Waffen-SS, Ernst Fick, An den Reichführer-SS, Heinrich Himmler, über die kroatischen Zustände (16. März 1944.), S. 292-294.

HIMLEROVE "SMJERNICE" ZA BOSNU I NOJBAHEROV PROJEKT SRPSKE FEDERACIJE

Promjene u Vladi NDH, u kojoj je za novog ministra inostranih poslova imenovan dr Mehmed Alajbegović, a u njegovom prethodnom ministarstvu za obnovu naslijedio ga takođe Musliman, Nijemci su tumačili kao političko favorizovanje Muslimana u NDH. Slično su objašnjavali i pojačanu propagandu za privlačenje Muslimana nasuprot jakom pritezanju pravoslavnih. Hrvatska državna uprava bila je veoma aktivna u podjarivanju međunacionalnih suprotnosti, koje su obilježavale zategnuti unutrašnji položaj¹⁵⁸.

Smisao i karakter njemačke okupacione politike u Bosni i Hercegovini na početku 1944. godine reljefno je došao do izražaja u "Smjernicama za obezbjeđenje umirenja u Bosni". U njima se od dobrovoljaca 13. SS divizije na prvom mjestu traži da po naredbi Firera izgrade i osiguraju mir u Bosni i da u borbi za domovinu potvrđuju vjernost vođi njemačkog Rajha Adolfu Hitleru. "Smjernice" utvrđuju da muslimansko stanovništvo čini bazu narodne zajednice u Bosni, u kojoj raseljavanjem stanovništva treba formirati monokonfesionalne opštine - muslimanske, pravoslavne i katoličke¹⁵⁹.

Prema odredbama sadržanim u "Smjernicama" očigledno je da su Nijemci projektovali da će trajno ostati u Bosni, kao i u drugim jugoslavenskim zemljama. O tome svjedoči i projekt o srpskoj federaciji, koji potiče od opunomoćenog poslanika

158 Ibidem, Dokument br. 19: Bericht über eine kurze Orientierungsreise des Stellvertretenden Militärattachés Agram mit Hilfsoffizier im Raum Sarajevo-Mostar-Dubrovnik vom 18. März bis 25. Mai 1944., S. 296.

159 AVII - Mf inv. br. 232 - T - 120 - R - 1757 - E025378-E025387 - Geheime Kommandosache (13 SS Division Ic 77/44 g. Kdos), Richtlinien für die Sicherung des Landfriedens in Bosnien, 9. III 1944.

Rajha za Jugoistok Hermana Nojbahera. Nasuprot planu vođe Albanske lige Bedri Pejanija o priključenju Sandžaka i Bosne i Hercegovine Albaniji (Nojbaher je taj plan nazvao "fantastičnim", tj. nerealnim), prema Nojbaherovoj koncepciji Muslimani Sandžaka i Bosne i Hercegovine moraju ostati objekt politike Rajha, i to u okviru novog poretka hrvatskog i srpskog prostora. Dok bi u okviru političke federacije ostatka Srbije, Sandžaka i Crne Gore uloga Muslimana Sandžaka bila u funkciji suprotstavljanja beogradskom centralizmu Velike Srbije, u hrvatskom prostoru u interesu politike Rajha Muslimanima bi morala da se prizna široka kulturna autonomija. Tako bi, po Nojbaherovom projektu, bilo moguće da se Muslimani hrvatskog i srpskog prostora založe za jednu državnu ideju kao u doba Otomanskog Carstva i dualističke Habsburške Monarhije, odnosno da djeluju protiv kompaktnog nacionalističkog okupljanja Hrvata ili Srba¹⁶⁰. Saglasno Nojbaherovom projektu Sandžak bi se našao u srpskoj federaciji, a Bosna i Hercegovina u sklopu hrvatske države, pa bi Muslimanima bila namijenjena uloga šanca između Srbije i Hrvatske.

Dok je Nojbaherov projekat bio sastavni dio novog poretka, koji bi u jugoistočnoj Evropi (kao i u Evropi u cjelini) bio uspostavljen poslije njemačke pobjede, Himlerov koncept da u Bosni i Hercegovini formira muslimansku SS diviziju bio je ograničen na rat protiv ustanika i umirenje Bosne i Hercegovine, a njen položaj bio bi regulisan takođe u sklopu poretka poslije rata. U "Smjernicama" su već bile date izvjesne pretpostavke i elementi nacional-socijalističkog uređenja u Bosni i Hercegovini.

Podržavajući kritičke zamjerke vrhova NDH zbog opredjeljenja rukovodstva SS u NDH da 13. SS divizije bude

¹⁶⁰ PA AA - Bonn - Inland IIG 410, Akten betreffend: Berichte und Meldungen zur Lage im und über den Nahen Osten vom 1941. bis 1944., Telegramm Nr 771, Belgrad, vom 9.4.1944., K209554 - Neubacher.

isključivo muslimanskog sastava, poslanik Kaše našao se u situaciji da bude smijenjen sa svog položaja u Zagrebu. Ministar inostranih poslova Rajha fon Ribentrop prigovorio mu je da stvarne odnose vidi "odviše očima Hrvata" i da je sklon da istinitim i ispravnim smatra "ono što mu se sa hrvatske strane kaže". Tako je, navodi Ribentrop, tvrdio da se muslimanska SS divizija pokazala slabo u borbama protiv ustanika, dok se, po ministrovom saznanju, "ova divizija borila izvanredno i sa mnogo uspjeha". Stoga je ministar inostranih poslova njegov ostanak na dužnosti poslanika Rajha u Zagrebu uslovio obavezom da "stvari u Hrvatskoj posmatra i prikazuje sa apsolutnom trezvenošću" i da ne dopusti da se u ovom poslu rukovodi "ličnim simpatijama ili antipatijama prema jednoj ili drugoj strani"¹⁶¹.

Za razliku od Nojbahera i Ribentropa, koji su poziciju u Bosni posmatrali sa stanovišta opšte strategije Rajha, komandant 13. SS divizije general Zaubercvajg analizirao je bosansku situaciju iz neposredne blizine što mu je omogućavao sam njegov položaj. Njegovo konkretno viđenje stvari motivira nas da ga iscrpnije prikažemo. Po Zaubercvajgovoj ocjeni nemoć NDH je očigledna. Nezavisnost hrvatske države temelji se isključivo na Firerovom gledištu da je treba podržati i održati. Stoga on tvrdi da Hrvatska postoji samo zahvaljujući prisustvu njemačkih oružanih snaga. Dokaze za ovu tvrdnju nalazi u činjenici da se "pozitivni elementi" među rimokatolicima distanciraju od ustaša, da rimokatolički seljački narod jednodušno stoji protiv ustaškog državnog vođstva. U sjeveroistočnoj Bosni jedino srpskopравoslavni dio stanovništva predstavlja radno i životno sposoban faktor. Građanstvo je suzdržljivo i prožeto kukavičlukom. Intelektualci su okrenuti komunizmu. Jasnu liniju moguće je prepoznati jedino kod srpskog seljaštva, koje se dobrovoljno organizuje u

161 PA AA - Bonn, Nachlass Kasche, 10/2 - AA - Berlin, 13. April 1944., Persönlich - An den deutschen Gesandten Herrn Kasche, Agram, H302049-H302052.

četničkim jedinicama za zaštitu svog zavičaja. Muslimani su, po njegovom uvjerenju, nepouzdan elemenat. Oni uvijek traže oslonac kod jačih. Nastali pod uticajem postojanja divizije, njihov zanos i uvjerenje da ona ima snagu da svu Bosnu i Hercegovinu dovede u jednu muslimansku autonomiju - brzo su se ugasili. Oni su prvenstveno orijentirani prema koristoljubivim interesima, a ne prema zajednici cijelog naroda. Muslimanska inteligencija neće nikad naći vođu u svojim redovima. Muslimanske vođe mogu da se pojave samo iz sastava borbene zajednice jedinica SS. Ustaše okupljaju apsolutni ološ u svojim jedinicama s ciljem razbijanja muslimanske SS divizije. Oni vrbuju pripadnike divizije isključivo materijalnim obećanjima. Pripadnicima divizije na dopustu nude više čino ve, znatno veću platu, mnogo bolju hranu. Vrbovanje muslimanskih dobrovoljaca iz vojske Huske Miljkovića propalo je zahvaljujući ustaškoj kontrapropagandi. Tvorevina NDH mora prije ili kasnije okončati u haosu. Ako Nijemci napuste zemlju, u njoj će zavladati boljševizam. Balkanskom boljševizmu moramo se jedinstveno suprotstaviti - vojnički, politički i privredno. U prvom redu moraju se razbiti i obezglaviti neprijateljske organizacije u gradovima. Masa gradskog stanovništva je komunistički zaražena. Odlučujući faktor boljševizacije je 100% provedena i teritorijalno čvrsto povezana organizacija. Nasuprot ovoj ocjeni, komandant divizije navodi stanovište ustaša prema kome su Muslimani u jedinicama SS "državni neprijatelj br. 1", a ne "boljševičke Titove bande". U nastavku analize general tvrdi da će neprijatelj (tj. partizani) ponovo pokušati da se povrati na područje Majevice, Posavine, Semberije. Pri tome on računa na saradnju muslimanske inteligencije iz gradova. Posljedice ustaških akcija protiv Srba u najvećoj mjeri služe vojno-političkom jačanju neprijatelja. Zeleni kadar Huske Miljkovića u Cazin-skoj krajini pristupio je partizanima u februaru i martu. Huskine pristalice nisu se odlučile na prelaz u SS jer hoće da ostanu u svom zavičaju. Četnici uživaju izvanredan ugled u pravoslavnom narodu. Kod Hrvata i Muslimana su veoma omrznuti. Kao nosioci monarhističke ideje, četnici su prihva-

tili borbu protiv komunista. Oni se pripremaju da u datom trenutku prigrabe vojnu i političku vlast u istočnoj Bosni i stvore priželjkivanu velikosrpsku državu. Među Muslimanima oni povremeno vode propagandu pozivajući se na zajedničku borbu protiv komunizma. Dešavalo se da su se četničke jedinice borile protiv Titovih snaga zajedno sa zelenokadrovskim jedinicama. Ova propaganda saradnje sa Muslimanima nije bila iskreno zamišljena. Na izvjesne primjere bližih odnosa između pripadnika SS i četnika muslimanska inteligencija, imami i zeleni kadar reagirali su propagandnim talasom mržnje prema četnicima. Staro neprijateljstvo pokreta Draže Mihailovića prema Nijemcima dovoljan je razlog da četničke jedinice, zbog njihove discipliniranosti i borbenog držanja, treba smatrati najvećom opasnošću za njemačke oružane snage. Jedna otvorena objava njemačke kampanje protiv četnika izazvala bi kod Muslimana i Hrvata buru oduševljenja. Narod bi zahvatila mržnja i osvetoljubivost, krvožednost i nagon za ubijanjem. S druge strane pak, pokret Draže Mihailovića bi dalje rastao, što bi za posljedicu imalo raspršavanje njemačkih snaga.

Prema viđenju generala Zaubercvajga, takvo je bilo okruženje u kojem je 13. muslimanska SS divizija imala da izvršava operativne zadatke. Ipak, njen komandant je ocjenjivao da je raspoloženje u trupi bilo dobro. Odmah zatim izrazio je uvjerenje da Bošnjak nije dorastao za velike napore. Brzo se zamara, ne pokazuje spremnost da pritekne u pomoć ranjenom, sklon je pljačkanju i prodaji zaplijenjenih stvari. Uvođenje smrtno kazne za primjere nasilne pljačke "donijelo je dobre rezultate"¹⁶²

162 PA AA - Bonn - Inland IIG, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1944, B.4, s Bd 5, Geheime Kommandosache - Lagebericht, Nr 1 (9) für die Zeit vom 7.4. - 15.6.1944., 405524-405545, Der Kommandierende General Sauberzweig, SS Brigadeführer und General der Waffen SS.

VOJNO-DRŽAVNI VRH RAJHA O HRVATSKOM VIĐENJU
SITUACIJE U ZEMLJI SREDINOM 1944. GODINE

Kao i prethodnih godina rata, stanju u NDH poklanjala se i tokom 1944. velika pažnja u Vrhovnoj komandi Rajha. Pri tome, sasvim prirodno, vojni aspekt imao je prednost, ali ni politička strana nije bila zanemarena. To je razumljivo kada se ima u vidu da je osnovni ratni cilj Trećeg Rajha bio da se u svim osvojenim zemljama ustanovi "novi poredak" - u duhu Hitlerove nacionalsocijalističke doktrine. Isto tako, potrebno je imati u vidu da integralno razmatranje i ocjena položaja u NDH podrazumijeva njenu teritorijalno-političku cjelinu, pa prema tome i Bosnu i Hercegovinu kao njen sastavni "državni" dio. Otuda je razumljivo da i u opštim pogledima na situaciju u NDH nisu zanemarena pojedina područja od interesa u datom momentu za formulisanje ocjena. Zbog velikog značaja koji je imala u ratu, Bosna i Hercegovina često je predstavljala izvornu podlogu za njemačke analize vojno-političke situacije u NDH. Naime, činjenica je da je ustanički pokret već od početka ugrozio ustašku vlast u Bosni i Hercegovini, njene organe i institucije, kako civilne tako i vojne. S tim u vezi u Vrhovnoj komandi Vermahta podvlači se da je još od ljeta 1942. godine postalo jasno da ustaška vlada nije u stanju da u zemlji uspostavi mir i red i da se pod uticajem stvarnog položaja u NDH u njemačkim vojnim vrhovima ubrzo postavilo pitanje da li je hrvatska država u postojećem obliku uopšte sposobna za život i da li Poglavnikovom režimu treba dalje pružiti punu podršku. Ministarstvo inostranih poslova i njegovo predstavništvo u Zagrebu, naprotiv, vjerovali su u sposobnost NDH i državotvornu snagu ustaškog pokreta. To smo pokazali na više primjera u prethodnom izlaganju. U Vrhovnoj komandi imali su kritičke rezerve prema hrvatskom oficijelnom prika-

zivanju situacije u zemlji. Tvrdili su da su prilikom posjete Hitleru 1. III 1944. godine hrvatski ministri nastojali da stvore utisak da je u NDH nastupila stabilizacija i uspostavljeno stanje mira, što nije odgovaralo stvarnom stanju. Na sastanku kod Firera 9. III (bez Hrvata) u vezi sa četničkim pitanjem zauzeto je stanovište da sve lojalne četničke jedinice budu preuzete u hrvatsku vojsku. Istovremeno, ocijenjeno je da u hrvatskom domobranstvu najslabiju tačku čini oficirski kor. Uporedo, u Vrhovnoj komandi posebno je istaknuta 13. SS brdska muslimanska divizija zbog uspješnih akcija protiv partizana. S druge strane, u Zagrebu se prigovaralo što ova divizija uživa poseban tretman i režim u pogledu smještaja i drugih vidova njenog položaja. Takođe zamjeralo se komandantu divizije SS brigadefireru Zaubererovcu navodno zbog povlađivanja pravoslavnog elementu i četnicima.

Uporedo sa vođenjem rata sa tradicionalno hrabrim i iskusnim protivnicima, došlo je vrijeme da se misli na žetvu kako bi se spasila za potrebe vojske u prvom redu. U hrvatskoj vladi bili su načisto da za taj zadatak nemaju na raspolaganju dovoljno snage. Rukovodilac SS u Policijskom štabu SS brigadefirer dr Vagner bio je kod njemačkih vojnih vlasti odgovoran za vođenje uprave i privrede u operacionom području¹⁶³. On je učinio odgovornom 13. SS diviziju u pogledu osiguranja žetve u njenom prostoru. Početkom jula u Vrhovnoj komandi bilo je odlučeno da se žetva preda u nadležnost hrvatskoj državi. Područje 13. SS divizije južno od Save ostalo je u poslovima žetve u kompetenciji dr Vagnera. Poseban položaj koje je dobilo područje 13. SS divizije naišlo je na protivljenje Ministarstva spoljnih poslova. Rajhsfireru SS podmetnuta je namjera kako hoće da u cijeloj Posavini uspostavi poseban privredni sistem i da žetvu u ovoj oblasti iskoristi za SS. Da bi izbjegao sukobljavanje sa Ministarstvom, Rajhsfirer SS je

¹⁶³ Ladislaus H o r y, M a r t i n B r o s z a t, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart, 1964, S. 161.

pristao da se postojeće stanje održi do 15. septembra.

Krajem jula u Vrhovnoj komandi Vermahta konstatovano je da i dalje opada borbena vrijednost hrvatskih jedinica. S tim u vezi general-feldmaršal fon Vajks tražio je da se hrvatska vojska mora više angažovati u borbi protiv ustaničkih formacija da bi se "štedila njemačka krv". Po njegovom mišljenju to se moglo postići najtješnim priključivanjem hrvatskih trupa i njihovim potčinjavanjem njemačkim formacijama kao i angažovanjem samo u njihovom okviru. Govorilo se i o mogućnosti odvajanja hrvatske politike od njemačkog kursa i o tome da treba računati sa slomom ili krupnim vojno-političkim promjenama u hrvatskim oružanim snagama. Hitler je primio na znanje prijedloge komandanta Jugoistoka, pa je preporučeno da se plan feldmaršala fon Vajksa prenese hrvatskoj vladi u pregovorima, autoritativno sa njemačke strane¹⁶⁴.

Od nastanka inicijative da se formira bošnjačka muslimanska SS divizija, u Vladi NDH bilo je dijaloga i oponiranja, na koje se sa njemačke strane nije mnogo obaziralo. Početkom jula 1944. poslanik hrvatske vlade u Berlinu Košak posjetio je državnog sekretara u Ministarstvu inostranih poslova fon Vajcsekera i tom prilikom izložio mu neke ocjene svoje vlade u vezi sa ovom divizijom. Prvi prigovor odnosio se na naziv "Bosanskohercegovačka dobrovoljačka muslimanska divizija". Izbor ovog naziva divizije podstakao je, prema informaciji poslanika Košaka, izvjesne muslimanske intelektualne krugove u Bosni da djeluju u separatističkom pravcu. U prostorijama divizijskih štabova izvještene su fotografije velikog jerusalimskog muftije, a ne hrvatskog državnog šefa. Na hrvatskoj teritoriji prema srpskoj granici SS divizija je praktično preuzela civilnu upravu i donosi naredbe kojima se de facto ignoriše hrvatski suverenitet. Zadiranje u hrvatsku

164 KTB IV 1 (1944): Der Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab) Erster Halbband, 1. I 1944. - 22. V 1945. - Kroatien (unter militärischen Gesichtspunkten) im Jahre 1944. - S. 745/6.

upravu ide tako daleko da divizija imenuje starješine u selima i prisiljava ih da polažu zakletvu u kojoj se nikako ne spominje hrvatski šef države. Divizija otvoreno propagira autonomiju Bosne i Hercegovine. SS oberfirer From daje otvoreno izjave o autonomiji Bosne i Hercegovine. Ovakvim nastupanjem bosanskohercegovačke dobrovoljačke divizije izrazito je oslabljen autoritet hrvatske države. Poslanik, međutim, vjeruje da Hrvatska može biti korisnija ako se ojača autoritet njene vlade i prekine sa podrškom separatističkim tendencijama. Državni sekretar fon Vajcseker odgovorio je poslaniku Košaku da hrvatska vlada, nažalost, nije bila u stanju da u sopstvenoj zemlji uspostavi normalne odnose. To je razlog što su njemačke trupe i sa njemačke strane formirane SS jedinice morale preuzeti najvažnije borbene zadatke. Nijemci ne žele ništa više nego da hrvatska vlada dođe u položaj da sama svoju kuću dovede u red. To, međutim, nije slučaj. Stoga ne može biti govora da se iz Njemačke usmjeravaju centrifugalne težnje protiv hrvatske države. Prema Hrvatskoj Rajh vodi politiku prijateljstva i savezništva¹⁶⁵

Borbena aktivnost 13. SS divizije praćena je u krugu nadležnih njemačkih štabova u NDH sa živom pažnjom, lišenom citiranih političkih komentara. Za njih je bilo osnovno kako ona ispunjava vojničke operativne zadatke. U tom pogledu u štabu njemačkog opunomoćenog generala u NDH nisu krili zadovoljstvo. Štaviše, u štabu su ocjenjivali da izvještaji sa položaja divizije pružaju "potpuno prijatnu sliku" u smislu pacifikacije. Istina, umirenje operativnog područja vezali su za njemačko prisustvo na zauzetoj teritoriji, pa nisu bili u sumnji da bi postignuto stanje odlaskom divizije bilo narušeno i postalo sasvim problematično. Za njemačke okupacione snage umirenje zemlje i dalje je bilo najvažniji problem. Po ocjeni

165 PA AA - Inland IIG 404, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien, vom 1944, Bd 4, s Bd 5, ST. S.Pol. Nr 226 - Berlin, den 4. Juli 1944., 393406-393411.

ovog štaba situaciju u Bosni (i Hrvatskoj) otežavao je pooštreni kurs ustaša prema pravoslavnima, sa čime su bile u skladu inicijative "samopomoći" katolika i muslimana protiv četnika. Situaciju su činili složenijom porast neraspoloženja prema Nijemcima, sumnja u njemačku pobjedu, porast dezerterstva u domobranstvu, a naročito pojačana aktivnost partizanskih jedinica¹⁶⁶. Navedenim teškoćama doprinosilo je i držanje 13. SS divizije. Poslanik Kaše izvještava krajem jula ministra inostranih poslova da je divizija uspostavila vlastitu upravu na prostoru Brčko-Tuzla-Bijeljina i na taj način potpuno ignorisala organe vlasti hrvatske države. Posljedice ovakvog ponašanja nanose štetu njemačko-hrvatskim odnosima i kod Hrvata izazivaju veliku sumnju u Rajh u pogledu njemačkih planova u istočnoj Bosni. Da bi se prevazišli problemi nastali pod navedenim okolnostima, Kaše je učinio sljedeće prijedloge: 1. 13. SS divizija može da se u Hrvatskoj angažuje samo vojnički, bez političkih ovlaštenja, 2. ukida se naredba 13. SS divizije o političkim i administrativnim mjerama u zauzetom području, 3. regrutovanje za diviziju obavlja se u broju dogovorenom između njemačkog vojnog inspektora i hrvatskog ministra vojnog¹⁶⁷.

Složenost situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koju su stvarali problemi 13. SS divizije, četnika i autonomije Bosne uslovila je početkom avgusta sastanak kod državnog sekretara inostranih poslova barona fon Stengrahta, SS brigadefirera Kaltenbrunera, Bergera, Lorenca, poslanika Kašea i državnog podsekretara Henkea. Prema stanovištu Firera u radu sastanka nije trebalo da učestvuju predstavnici Vermah-ta, pošto nije bio neophodan dogovor sa vrhovnom komandom. SS brigadefirer Kaltenbruner ukazao je na različita rasuđiva-

¹⁶⁶ *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 4, Dokument br. 94: Informacija operativnog odeljenja nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj od 18. jula 1944. o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u NDH, str. 424-427.

¹⁶⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), T - 120, Rolna 1757: Der deutsche Gesandte - Zagreb, 26. Juli 1944., 13. SS Division E 025376- E025378.

nja u Hrvatskoj i obavijestio da je u njegovoj službi prisutno gledište da bi odstranjenje Poglavnika u osnovi riješilo problem Tita i ukinulo najveći dio svih teškoća. Poslanik Kaše zastupao je shvatanje da se "Titove bande" samo neznatnim dijelom sastoje od Hrvata, da prije svega slijede direktive iz Moskve i da su izrazito malo plod unutrašnjih hrvatskih kretanja. Stoga on najozbiljnije upozorava na opasnost odstranjenja ustaškog režima, jer se on ne može zamijeniti jednim boljim. Izlažući pojedinosti, tvrdio je da je saradnja sa hrvatskom vladom, uprkos svim slabostima, pokazala kontinuelno pozitivne rezultate na planu zajedničkog vođenja rata.

Slijedilo je razmatranje o 13. SS diviziji i sa njom povezanim pitanjima, kao i o četničkom pitanju ukoliko se on ticalo SS jedinica. U vezi sa Hitlerovom naredbom da se do 1. X 1944. osnuje druga SS divizija u Hrvatskoj, SS brigadefirer Berger izložio je teškoće prilikom stvaranja i angažovanja postojeće 13. SS divizije. Izjavio je da je naredba 13. SS divizije pod naslovom "Smjernice za osiguranje zemaljskog mira u Bosni" donesena bez njegovog znanja i da je u međuvremenu stavljena izvan snage. Zatim je dodao da u diviziji nije dozvoljena propaganda za bosansku autonomiju i da je on ne odobrava. Naspram pripadnicima divizije on zastupa gledište da će svaki vojnik prema ratnom zalaganju poslije završetka rata dobiti svoju nagradu. Što se tiče formiranja nove divizije, on prihvata da sarađuje sa Hrvatima. Takođe je spreman da kao osnovu uzme ustaške jedinice i ne samo muslimanske regrute. Poslanik Kaše je rekao da je u prvim razgovorima o osnivanju 13. SS divizije podržao Poglavnikovu ponudu da se 6 000 ustaških dobrovoljaca uključi u sastav divizije, što je bilo odbijeno od strane SS vođstva. U vezi sa formiranjem druge SS divizije sastavljene od Hrvata, poslanik Kaše je primijetio da se Hrvatska više ne smije smatrati velikim ljudskim ratnim rezervoarom, jer su već do sada u tom pogledu veoma iscrpljene njene mogućnosti. On će sa svoje strane u svakom

slučaju podržati mjere u smislu obrazovanja SS divizije i pri tome dodaje da rješenje četničkog pitanja u Hrvatskoj predstavlja uslov za uspjeh ovog programa. Poslanik Kaše posebno je insistirao na rješenju pitanja četnika, koje je, po njegovom uvjerenju, odlučujuće za ukupan odnos Hrvatske prema Rajhu. SS brigadefirer Berger prihvatio je, principijelno, ovo stanovište i izjavio da Rajhsfirer SS planira da uskoro posjeti Hrvatsku i u Zagrebu riješi razmatrana pitanja. Državni sekretar Stengraht izrazio je zadovoljstvo rezultatima dogovora, čija je suština da se ostvari saradnja i jedinstveno djelovanje svih njemačkih oficijelnih instanci u hrvatskom prostoru. Korisnost ovih dogovora dokazaće se, uvjeren je Stengraht, prvenstveno potpunim umirenjem¹⁶⁸.

168 PA AA - Inland IIG - 404 - Akten (kao pod 165), Vermerk über eine unter dem Vorsitz des Herrn Staatssekretärs Baron von Stengracht im Auswärtigen Amt stattgefundenen Besprechung zur Klärung der Fragen der politischen Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen in Kroatien eingesetzten deutschen Stellen - Berlin, den 4. August 1944., E 505377/1 - E 505377/7.

U POGLEDU VOJNE VRIJEDNOSTI HITLER JE DAVAO PREDNOST MUSLIMANIMA U POREĐENJU SA HRVATIMA

Na sastanku u Glavnom štabu sredinom avgusta poslanik Kaše obratio se Hitleru da izloži svoje gledište o odnosima Rajha prema Hrvatskoj i njenoj vojsci s obzirom da su i u hrvatskim i u njemačkim vojno-političkim krugovima bila prisutna različita mišljenja. Prema poslanikovoj zabilješci, Hitler je izjavio da Njemačka nema nikakvih rezervi i negativnih stavova prema hrvatskoj državi i njenom razvitku. Naprotiv, ona će hrvatskom narodu pomoći svim sredstvima, ali je upozorio da Hrvatskoj prijeti od Angloamerikanaca ista opasnost kao i od boljševika. Zamoljen da kaže tačno mišljenje o planu komandanta Jugoistoka general-feldmaršala fon Vajksa, pošto je pročitao tekst plana, Hitler je formulaciju "priključenje hrvatskih trupa njemačkim" zamijenio novom, kojom se od njemačkih oružanih snaga traži da prema hrvatskim trupama ispoljavaju i potvrđuju odnos "vjernosti". U pogledu njemačko-hrvatskih odnosa u poslijeratnom razdoblju Hitler je izrazio mišljenje da bi između Rajha i Hrvatske morala da se uspostavi tješnja povezanost sa izvjesnim oblikom autonomnog položaja Hrvatske¹⁶⁹.

Značajno je da je samo sedmicu dana poslije ovog razgovora sa Kašeom, u susretu sa najbližim saradnicima Hitler izrazito nepovoljno govorio o Hrvatima. Tu nema nijedne riječi uvažavanja za njemačko-hrvatsko ratno savezništvo. Među otvorenim pitanjima na Balkanu, po njegovoj ocjeni, pored srpskog i bugarskog, nalazi se i hrvatsko pitanje. Hitler za Hrvate kaže da nemaju nikakvu predstavu o državnosti i da

169 Isti fond: Vermerk betrifft Besprechung beim Führer im Hauptquartier "Wolfsschanz" am 14. August 1944. zwischen 17,30 und 18,30 Uhr; Zagreb, den 16. September 1944. - Geheime Reichssache, H 301996 - H 301999.

je neće nikad ni imati, jer se tokom 500 godina nisu razvili u državu. Rješenje hrvatskog pitanja on vidi u inkorporiranju Hrvata u Rajh, odnosno u njemačkom protektoratu. Njegovo je stanovište da Rajh može "samo prividno" da sarađuje sa postojećom hrvatskom vladom. Za razliku od Hrvata, Hitler je Srbima priznavao sposobnost da imaju i održe državu, ali je bio ubijeđen da će oni uvijek zastupati velikosrpsku ideju, usljed čega Nijemci ostaju trajni protivnici Srbije¹⁷⁰. Ove poglede Hitler je izložio u svom glavnom štabu u prisustvu najviših predstavnika Vermahta i vlade Rajha: feldmaršala Kajtela, feldmaršala fon Vajksa, rajhsfirera SS Himlera, ministra inostranih poslova fon Ribentropa i specijalno opuno-moćenog poslanika za jugoistok Hermana Noj bahera. Pred najpouzdanijim saradnicima Hitler je izložio svoje intimno gledište o Hrvatima i Srbima, što nije učinio na prethodnim sastancima, iako je njihov predmet bio takoreći identičan.

Citirana Hitlerova rasuđivanja o Hrvatima su izrazito kontroverzna i protivrječna. U stvari, kao ogranak slavenskog stabla Hrvati su, po njemu, narod niže rasne vrijednosti, nad kojim su Nijemci pozvani da vladaju. Još prije aprilskog rata Hitlerovo stanovište je bilo da Hrvatska pripada interesnoj sferi njegovog osovinskog partnera i saveznika - Italiji. U ratu protiv Jugoslavije, uz njemačku oružanu pomoć, uspostavljena je NDH, kojoj je Bečkim dogovorom (21. i 22. aprila 1941) priključena Bosna i Hercegovina, da bi cijeli prostor nove državne tvorevine demarkacionom linijom bio podijeljen sa Italijom na dva okupaciona područja. Istovremeno, uz njemačku saglasnost Italija je izvršila amputaciju velikog dijela hrvatske teritorije, da bi zatim vojnom silom anektirala Dalmaciju i jadranska hrvatska ostrva i na tom prostoru uspostavila svoju državnu administraciju. Od nezavisnosti nove države nije bilo ni traga. Sve prohrvatske deklaracije Hitlerove bile su u funkciji mobilizacije hrvatskog ljudstva za

170 AVII - NAV - T - 311 - r. 192, S. 802-812 - H.Qn - 22. VIII 1944.

ratne ciljeve Trećeg Rajha. Isti smisao imala je i Hitlerova politika prema Bosni i Hercegovini - iz njenog stanovništva angažovati što više ratnika i iz njenog prirodnog i ekonomskog potencijala što više sredstava uzeti za njemačke ratne potrebe. Zato on u razgovoru sa poslanikom Kašeom podsjeća na ratničku vrijednost muslimanskih pripadnika bosanskohercegovačkih regimenti u sastavu austrougarske vojske tokom Prvog svjetskog rata. U poređenju sa Hrvatima muslimanski borci su postojani, kaže Hitler.

Ipak, ustaškom vojno-političkom vrhu u NDH preostalo je da se što tješnje drži vojno-državnog vodstva njemačkog Rajha, kao što je ovome takode bila potrebna svaka hrvatska i bosanskohercegovačka četa. Razgovori kod Hitlera tokom augusta vođeni su u jednoj, po njemačke ratne prilike, kritičnoj situaciji. O tome svjedoči i jedno pismo Pavelića poslaniku Kašeu, datirano istog dana, 22. avgusta, kada je Hitler imao susret sa navedenim maršalima i ministrima. U pismu Pavelić se žali na njemačkog opunomoćenog generala fon Horstenaua, koji je, navodno, ubjeđivao ministra Lorkovića da je Njemačka na pragu poraza, da on ne vjeruje u njemačku pobjedu i da citirane Horstenauove izjave negativno utiču na neke hrvatske ministre. U pismu on obavještava Kašea da će s tim u vezi preduzeti odgovarajuće mjere¹⁷¹.

171 PA AA - Bonn, Nachlass Kasche 10/2 - Zagreb, den 22. August 1944., Seiner Excellenz dem deutschen Gesandten Siegfried Kasche, H 302134 - H 302136.

DEZERTERSTVO IZ 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE I
DOMOBRANSKIH JEDINICA U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM
RANE JESENI 1944.

Stanje na istočnom frontu brzo se mijenjalo. U prodoru prema jugozapadu, sovjetske oružane snage stigle su na granicu Rumunije, koja je 23. avgusta pristupila antinjemačkoj koaliciji. Preokret u Rumuniji izmijenio je, po ocjeni Vermahta, jednim udarcem položaj Hrvatske. Sada je ona ostala jedini njemački saveznik na jugoistoku. U njemačkoj vrhovnoj komandi smatralo se da je to bila zasluga čvrstog ustaškog kursa, koji se u kritičnom momentu pokazao gospodarem situacije. Sa njemačkog stanovišta bilo je potrebno ojačati ugled hrvatske vlade i omogućiti joj toliko slobode, koliko je to odgovaralo interesima Vermahta¹⁷².

Analize učinjene u Vermahtu svjedočile su o nepovoljnom vojno-političkom stanju u NDH. Jedan njemački izvještaj s početka druge polovine septembra potvrđuje da je unutar hrvatskih oružanih snaga došlo do pojave naglog osipanja. Bila je to reakcija na poziv Vrhovnog komandanta partizanskih formacija pripadnicima hrvatskih vojnih jedinica da ih do 15. septembra napuste i uključe se u jedinice NOVJ, u borbu protiv njemačkih okupatora. U izvještaju se navodi da je do pravog rasula došlo u legionarskim formacijama, koje su završile vojnu obuku u Njemačkoj, kao i u 13. muslimanskoj SS diviziji u tuzlanskom bazenu. Ocjenjivalo se da je do 18. septembra iz ove divizije dezertiralo preko 2 000 podoficira i vojnika. Iz rejona Prijedor-Ljubija prestale su isporuke gvozdenih rude, a transport boksita iz mostarskog bazena zavisio je od funkcionisanja željezničke pruge Mostar-Brod, koju su

172 KTB IV 1 (1944): Erster Halbband, 1. I 1944. bis 22. V 1945. "Kroatien (...) im Jahre 1944", S. 750/751.

partizani često onesposobljavali¹⁷³. Vojne pozicije i privredni interesi Rajha u Bosni i Hercegovini bili su elementarno ugroženi.

Pojave dezerterstva i problemi u poljoprivredi okupirali su pažnju njemačkih štabova u Bosni. Mjesečni izvještaj za septembar SS brigadefirera Vagnera obiluje svjedočanstvima o porastu dezerterstva u hrvatskim jedinicama i teškoćama u pogledu skupljanja i osiguranja poljoprivrednih proizvoda. Za razliku od situacije u avgustu, položaj u septembru se bitno promijenio. Pod uticajem "izdajstva" Rumunije i Bugarske, ustaše i zeleni kadar, a naročito domobrani, prebjegavaju sa oružjem protivniku. Dezerterstvo Hrvata iz "Handžar" divizije dobilo je ozbiljne razmjere. Divizija je sabijena u veoma tijesan prostor. 12. ustaška brigada prešla je na stranu neprijatelja, usljed čega je industrijska oblast Tuzle izgubljena. Grad Gračanicu napustile su hrvatske jedinice. Doboj je izgubljen zahvaljujući "izdaji" domobranskog puka, koji je sa svim oficirima, cjelokupnom artiljerijom i oružjem prešao "crvenim". Tako stvorena situacija nametnula je komandi IX brdskog SS korpusa izvjesne odluke i naredbe, među kojima - da se svi fireri i unterfireri koji su ostali bez svojih formacija stave na raspolaganje "Handžar" diviziji; da se ostatak SS firera u mjesnim komandama Brčko i Bijeljina angažuje na zadacima u poljoprivredi. Težište rada je na ubrzanom grabljenju i utovaru žita. Zauzimanje Tuzle i Zvornika od strane partizana donijelo je novo uznemirenje stanovništvu. Srpska sela obustavila su potpuno dovoz žita. Uprkos tome uspjelo je da se odvezu žito i sirova mast, koji su bili lagerovani u Bijeljini i Šenbornu. Postoji mogućnost, rečeno je u izvještaju, da se obavi berba kukuruza. Do 25. septembra obrano je oko 80 tona

¹⁷³ *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 4, Dokument br. 134: Izveštaj vojno-privrednog štaba Jugoistoka od 19. septembra 1944. Upravi za vojnu privredu Vrhovne komande Vermahta o situaciji na privrednom području NDH i uticaju Titovog poziva od 15. septembra 1944. na predaju ustaško-domobranskih i legionarskih jedinica, str. 599/600.

kukuruza u klipu, a SS upravniku privrede Jugoistoka upućeno je 350 tona pšenice. Odjeljenje poljoprivrede ima još da dovrši berbu suncokreta i kukuruza, kao i da nabavi još potrebne količine hljebnog žita¹⁷⁴.

Bila je prava rijetkost da u ovo vrijeme njemački izvještaji zabilježe neku vijest koja bi bila povoljna za Rajh. Septembar-ski raport o položaju na hrvatskim ratištima konstatuje da se hrvatsko domobranstvo ubrzano raspada. Čak se i u redovima folksdojčera osjećala malodušnost i sumnja u pobjednički ishod rata. Zahvaljujući pristupanju cijelih hrvatskih jedinica, partizanske snage su brojno i naoružanjem postale veoma jake. Pod pritiskom ratne aktivnosti partizana u prostoru Banje Luke morala su se (23. IX) evakuisati naselja Adolfstal, Vindhorst i Trošelj. Nije uspjelo spasavanje 3 000 tona hljebnog žita. Ustaška vlada i ustaške organizacije, sada kao i ranije, ne vide u komunizmu glavnog neprijatelja, već isključivo u srpstvu. Svaki pokušaj nacionalnih Srba da se protiv komunizma bore na njemačkoj strani shvata se kao ugrožavanje hrvatske države i neprijateljski rad protiv hrvatstva. Pavelićeva posjeta (18. IX 1944) Hitleru pokazala je da za Hrvatsku ne postoji nikakav drugi izlaz nego ići zajedno sa Njemačkom sve dok postoji izgled za njemačku pobjedu, u koju se u ustaškom vrhu čvrsto vjerovalo. U redovima pristalica Hrvatske seljačke stranke (HSS), pod uticajem ličnih neslaganja i podvajanja, nastupila je izvjesna besperspektivnost. Mjestimično su izrazite pojave približavanja "komunističkom NOP-u". Prekid odnosa Turske sa Rajhom odrazio se veoma nepovoljno među bosanskim Muslimanima. Prisutno je razočarenje što muslimanska divizija nije ostvarila autonomiju Bosne i uspostavila agrarne odnose iz doba prije 1918.

174 Karl H n i l i c k a, n. dj., Dokumente Nr 22: Monatsbericht September 1944. des Generalkommandos IX des Waffen - Gebirgskorps der SS an den Reichsführer SS, Brčko, den 30. IX 1944. - Geheime Kommandosache! - Der Leiter SS und Polizei Organisationsstabes - Wagner SS brigadeführer, S. 320-322.

godine. Dosadašnje prijateljsko držanje prema Njemačkoj jedva da se još osjeća. Muslimanska inteligencija sada je bez orijentacije i pokušava da se zadovolji nekom novom Jugoslavijom. Široke mase vežu svoje nade za Ankaru i njeno prijateljstvo sa Engleskom. One su uvjerene da će Turska založiti svoj uticaj da im se osigura povoljan položaj nezavisno od države kojoj će pripadati. Pravoslavni Srbi traže kontakt sa Nijemcima radi naoružanja četničkih jedinica za odbranu od ustaša i tako zaštite u trenutku sloma Rajha. Osvajanjem prostora od strane "bandi" u borbama za Banju Luku još više je smanjeno područje vlasti hrvatske države. Ova okolnost nepovoljno se odražava na moralno i političko raspoloženje hrvatskog stanovništva¹⁷⁵.

175 AJ - T - 120 - rolna 1.146: Lagebericht, September 1944. Referat Kroatien, 449.345-449.351.

PREMA OCJENI KAŠEA S KRAJA OKTOBRA 1944. GODINE
POVJERENJE MUSLIMANA U NIJEMCE I HRVATE BILO JE
POTPUNO UZDRMANO

Zbog čestih rasprava i sukoba sa Pavelićem i Kašedom, naročito zbog suprotstavljanja ustaškim zločinima nad pravoslavnim stanovništvom, što je po njegovom uvjerenju nanosilo štetu ugledu Rajha i njemačko-hrvatskim odnosima, opunomoćeni njemački general za Hrvatsku Edmund Glez fon Horstenau morao se povući sa dužnosti u NDH. Otvoreni konflikt sa Pavelićem onemogućio je njegov dalji opstanak u Zagrebu. 9. septembra 1944. Horstenau je u Firerovom Glavnom štabu tražio da bude razriješen svoje dužnosti. Njegovo povlačenje podudarilo se sa novom etapom zaoštavanja ustaškog kursa u NDH. To se potvrdilo prilikom Pavelićeve posjete Hitleru 18. septembra, koja je protekla u znaku afirmacije čvršćeg ratnog i ideološko-političkog njemačko-hrvatskog savezništva. Na Pavelićevo insistiranje dogovoreno je da se prekine "bratimljenje" sa četnicima. Hitler se saglasio sa orijentacijom u smislu jačeg oslonca na ustaše, sa svrstavanjem domobrana u ustaške formacije, sa energičnim nastupanjem prema pravoslavnom stanovništvu i raskidom svakog oblika njemačke saradnje sa četnicima. Nije, međutim, pristao na obrazovanje hrvatske vrhovne komande. Neposredno poslije Pavelićeve posjete upućene su njemačkim vojno-političkim predstavnicima u NDH "smjernice", u kojima se podvlači da ustaše čine političku osnovu hrvatske države i hrvatske vojske i da su sve njemačke oficijelne instance Vermahta u Hrvatskoj pozvane da se založe za afirmaciju ustaškog kursa i da ga bez kolebanja podržavaju. Takođe je zahtijevano da se postepeno i sistematski obustavi saradnja sa četnicima¹⁷⁶

176 KTB IV 1 (1944) - "Kroatien (...) im Jahre 1944", S. 751/752.

Hitlerovi i Pavelićevi susreti i dogovori nisu imali snage da obnove i stabilizuju raspoloženje hrvatskog stanovništva u smislu oficijelnog političkog kursa. U septembru je Zagrebom cirkulisala vijest da će njemačke trupe napustiti Hrvatsku, što je među građanima izazvalo veliku uznemirenost. Tek je povratak komande Druge oklopne armije iz Vinkovaca u glavni grad donekle otklonio uznemirenost stanovništva¹⁷⁷.

Zanimljivo je da je komandant Jugoistoka u ovo vrijeme razmatrao sa rajhsfirerom SS Himlerom mogućnost angažovanja 13. muslimanske SS divizije na frontu Vinkovci-Beograd, ali se plašio da bi ovo premještanje moglo u diviziji izazvati dezerterstvo većih razmjera. Naime, još prilikom osnivanja divizije obećano je njenom boračkom sastavu da će ostati na bosanskom području. Dislokacija iz Bosne sada je bila moguća samo pod uslovom razoružanja pripadnika divizije koji bi pružili otpor. Pripreme za pokretanje 13. SS divizije sa bosanskog područja otpočele su 16. oktobra, dok su pokreti za odlazak iz sjeveroistočne Bosne počeli 21. oktobra. Bio je to uvod u praktično finale ove bosanske SS jedinice¹⁷⁸.

U citiranom Ratnom dnevniku Vermahta zabilježeno je da u jesen i zimu (1944) nisu nedostajale vijesti o namjerama otpadanja i kapitulacije - bilo samog Poglavnika, bilo određenih najodgovornijih ustaških rukovodilaca. Međutim, mnogo opasniji bili su pojedini primjeri sumnje u vezi sa pojavama raspada u hrvatskoj vojsci i letargije stanovništva. Sličnim procjenama u komandi Jugoistoka bilo je praćeno preuzimanje vrhovne komande nad hrvatskom vojskom od strane Pavelića¹⁷⁹.

177 Ibidem S. 756.

178 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 4, Dokument br. 142: Izveštaj komandanta Jugoistoka od 2. oktobra 1944. Vrhovnoj komandi Vermahta o preduzetim merama i situaciji na širem području Beograda, te namerama i pokretima jedinica NOV i POJ na tome sektoru, str. 621.

179 KTB IV 1 (1944): "Kroatien" S. 753-754.

Sedam dana poslije pada Beograda u ruke NOVJ i Sovjet-ske armije, poslanik Kaše izvještava da 13. SS divizija nije više sposobna za ratne operacije kao posebna formacija i da je naredbom komandanta Jugoistoka njen preostali vojnički sastav raspoređen u druge divizije. Kaše podsjeća na prigovore koje je od početka osnivanja ove divizije činio o pogrešnosti njenog isključivo muslimanskog sastava, što je stalno nailazilo na odbijanje u krugu rajhsvodstva SS. Posljedica takvog razvitka ogleđa se, po njemu, u raspadu 13. SS divizije, pa stoga predlaže da se pristupi vrbovanju Hrvata u SS formaciju. Kaše smatra da je usljed rasula u diviziji povjerenje mase Muslimana u Nijemce i Hrvate do kraja uzdrmano¹⁸⁰.

Sljedećeg dana poslanik Kaše telegrafisao je ministru inostranih poslova da je krajem septembra iz 13. muslimanske SS divizije "Handžar" dezertiralo 2 000 ljudi. Politički se od početka potvrdilo strahovanje koje je on izrazio prilikom stvaranja ove divizije. Stoga on moli ministra da se od ovakvih eksperimenata odustane pod svim uslovima. U sadašnjem položaju može, uvjeren je Kaše, da se održi samo hrvatska vojska na osnovi hrvatske državne misli ustaša. Svaki drugi eksperiment samo bi bio na štetu njemačkom ratu, zaključuje Kaše¹⁸¹. On je predložio da se 12 000 razoružanih pripadnika 13. SS divizije stavi na raspolaganje Hrvatskoj, jer njihova upotreba u njemačkim trupama, po njemu, nije mogućna. On se takođe protivi upućivanju ovih Bosanaca u Rajh, jer bi to u Hrvatskom i bosanskom stanovništvu izazvalo snažno političko previranje i jačanje neprijateljskog raspoloženja prema Njemačkoj¹⁸².

180 AJ - T - 120 - rolna 1757, E 025374 - E 025388, Bezüg: Drahtbericht Nr 2054 vom 27.10.1944. - Betrifft: 13. SS bosnisch-herzegovinische Div. "Handžar", Geheime Reichssache, S. Kasche.

181 AJ - Mf inv.br. 232 - T - 120 - R 1757 - E 025388 - AA Inl. II 684G-Rs - Agram, den 28. Oktober 1944., Telegramm Nr 2058 vom 27.10. Geheime Reichssache - Für Herrn Reichsaussenminister, Kasche.

182 PA AA - Handakten Ritter - betreffend Kroatien 1944., B. 6. - Telegramm 29. Oktober 1944., Nr 2067 - An RAM, Kasche.

I početkom novembra Kaše uporno uvjerava Ribentropa da je bio u pravu kada se zalagao za širi hrvatski sastav 13. SS divizije. On smatra da u diviziji ne bi bilo tako masovnog dezerterstva, koje je dovelo do njenog rasula. "Razvoj mi je dao za pravo u svim slučajevima", tvrdi Kaše¹⁸³.

Suprotno Kaše, visoki SS funkcioneri u NDH imali su još uvijek povjerenja u muslimanski borački elemenat. Opunomoćenik SS Rajhsfirera u Hrvatskoj predložio je njemačkom opunomoćenom generalu u NDH da se za formiranje druge brdske SS divizije, koje je naredio Hitler, kao i za trupe IX SS brdskog armijskog korpusa principijelno upotrijebe svi Muslimani koji se nalaze u ustaškim jedinicama hrvatske vojske. Izvjesne provjere pokazale su da se u ustašama i u jedinicama hrvatske vojske nalazi ukupno 11 000 Muslimana. Pored toga, njemački opunomoćeni general predlaže da se na raspolaganje stave i Muslimani koji pripadaju rezervnoj vojsci, odnosno oni koji se još ne nalaze u ustaškim jedinicama ili u hrvatskoj vojsci¹⁸⁴.

183 PA AA - Handakten Ritter - betreffend Kroatien 1944., B. 6., Telegramm 5. November 1944 - Nr 2106, Für RAM - Kasche.

184 AVII - NAV - N - T - 311 - r. 193/1315-20.

KRITIČAN POLOŽAJ NJEMAČKIH FORMACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1944. GODINE

Krajem oktobra u štabu Draže Mihailovića održana je konferencija njegovih najvažnijih komandanata s ciljem uspostavljanja srpskog nacionalnog jedinstva, koja je, po mišljenju opunomoćenog poslanika za Jugoistok Hermana Nojbahera, mogla da posluži njegovoj koncepciji srpske federacije. Naime, na ovoj konferenciji četničke vođe su zaključile da u centralnoj i istočnoj Bosni i Hercegovini treba da se okupe iz Srbije potisnute četničke jedinice i priključe njemačkim oružanim snagama u njihovim pokretima. Četničke vođe izrazile su spremnost da se zajedno sa njemačkim formacijama frontalno bore protiv Crvene armije. Za angažovanje četničkih jedinica na operativnom području njemačkih trupa stajale su na raspolaganju udarne brigade Račića, Kalabića, Damjanovića, Keserovića, Bačevića, Ostojića, Trifunovića i drugih, koje su u sastavu imale oko 50 000 ljudi. Nojbaher naglašava da osvježavanje srpskog borbenog jedinstva, izraženo u spomenutim četničkim snagama i srpskom dobrovoljačkom korpusu, ima poseban politički značaj za veliko nacionalno pozivanje Srba¹⁸⁵. Navedenim područjima Bosne i Hercegovine bilo je namijenjeno da budu središte sabiranja i aktiviranja srpskih oružanih formacija u znaku jedinstvenog nacionalnog fronta Srba.

Do pojave rasula u 13. muslimanskoj SS diviziji nije dolazilo samo dezertiranjem njenih pripadnika na frontu nego i pod uticajem vrbovanja koja su preduzimale pojedine ustaške

185 PA AA - Inland IIG - 405 - Akten ... vom 1944. - B. 5. Den 20. Nov. 1944. - Geheime - Betrifft: Nationale Einheitsfront der Serben, An den Chef des SS Hauptamts SS-Obergruppenführer und General der Waffen SS Berger, H 299338 - H 299339, Gesandter Neubacher.

jedinice. Na taj način su razbijene odbrambene snage koje su stajale pod njemačkom komandom. O tome, kao i o drugim protivnjemačkim izgedima ustaša, komanda Jugoistoka obavijestila je Ministarstvo inostranih poslova s napomenom da je i njemački poslanik u Zagrebu 7. decembra upoznat sa navedenim okolnostima oko "Handžar" divizije. Poslanik je, međutim, odbio da pokrene Poglavnika da preduzme odgovarajuće protivmjere. Nezavisno od toga, u komandi Jugoistoka nisu očekivali da bi ustaše izvršile Poglavnikovu naredbu s obzirom da je disciplina u njihovim redovima bila veoma problematična. Stoga komanda Jugoistoka upozorava da se mora znati da držanje ustaša predstavlja opasnost za svaku lojalnu saradnju i da vodi najozbiljnijim potresima u Hrvatskoj, a time i pogoršanju stanja u njemačkim trupama koje su u Hrvatskoj angažovane¹⁸⁶. Prema izjavi komandanta 28. pučka u 13. SS diviziji Franje Mateisa, pripadnicima divizije koji su prelazili u njihove jedinice ustaše su davale 25 000 kuna, a za mitraljez su plaćali 200 000 kuna¹⁸⁷

Upoznata sa navedenim ponašanjem ustaša prema njemačkim oružanim formacijama, vlada Rajha reagirala je oštro, zahtijevajući od hrvatske vlade odlučne kaznene mjere prema nosiocima izgrede protiv Rajha i upozorila je da takve pojave ne smiju da se ponove u zemlji koja svoju državnu egzistenciju duguje isključivo krvi njemačkih vojnika¹⁸⁸

U međuvremenu, pod uticajem brzog prodiranja Rusa na obale Drave, u komandi Jugoistoka razmišljalo se i o povlačenju njenih jedinica iz Hrvatske¹⁸⁹. Jedan izvještaj iz druge

186 PA AA - Inland II 817G, Akten ... vom 1944 bis 1945., Bd 5, Telegramm Nr 2757 - 15. XII 1944., Geheime Kommandosache, H 299034 - H 299038.

187 AVII - Br.reg. 36/4 - K.9, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, 8. X 1945.

188 PA AA - Inland II 826 G Rs, Berlin, den 19. Dez. 1944., Fernschreiben: An SS-Obersturmbannführer Grothmann, Persönlicher Stab, Reichsführer SS, Feldkommandostelle - 405401-405412.

189 KTB IV 1 (1944) - "Kroatien ... im Jahre 1944." - S.756.

polovine decembra, upućen rajhslajteru Martinu Bormanu, sadrži ocjenu da je beznadno sa ovim rukovodstvom suprotstaviti se "revolucionarnim, inicijativnim, aktivnim metodama maršala Tita" te da u operativnom području Jugoistoka "nedostaje jasna vrhovna komanda"¹⁹⁰.

Položaj njemačkih formacija u Bosni i Hercegovini bio je sve kritičniji, a s tim u vezi i poredak koji je u Bosni i Hercegovini bio uspostavljen njenim uključenjem u NDH. Držanje teritorije jugozapadne Bosne zavisilo je od uspješnog kontrolisanja puta i željezničke pruge Sarajevo-Brod, koje su ugrožavale veoma ofanzivne partizanske jedinice. Situacija nije bila bolja ni na području između Nevesinja i rejonu Višegrada, kao ni u rejonu Sarajeva. Na ovim frontovima Nijemci nisu imali na raspolaganju dovoljno snaga, a hrvatske jedinice sve češće su izbjegavale svako ozbiljno angažovanje. U komandi grupe armija "E" ocjenjivalo se da će novo povlačenje njemačkih formacija biti praćeno krupnijim pojavama rasula cijele NDH¹⁹¹.

Pošto su u jesen 1944. godine izgubljene Grčka, Rumunija i Srbija, a sovjetski neprijatelj se nalazio u Mađarskoj, Hrvatska je, po ocjeni generala Horstenaua, predstavljala sabirno područje za njemački položaj na Jugoistoku, za njegovo osiguranje kao preostali vjerni saveznik Rajha na ovom prostoru. Njemačka i Hrvatska sada su bile upućene jedna na drugu,

190 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 4, Dokument br. 184: Izveštaj Glavnog komesara u Operativnoj zoni "Jadransko primorje" od 20. dec. 1944. rajhslajteru Martinu Bormanu o razgovorima u Zagrebu sa fon Vajksom, Pavelićem i drugima u vezi problema evakuacije ustaških porodica i ličnim zapažanjima o učesnicima razgovora, str. 753-754. (O komandantu Jugoistoka izvještaj piše: "Vajks, jedan otmen, umoran, stari gospodin, bez inicijative, nema celokupan pregled situacije, koju vidi samo sa vojne strane ... U celini uzevši, najslabiji utisak iz cele posete Zagrebu").

191 Ibidem, Dokument br. 188: Izveštaj Komande grupe armija "E" od 31. dec. 1944. komandantu Jugoistoka o situaciji kod potčinjenih jedinica u istočnoj Bosni i Hercegovini, str. 766-768.

tako da se u posljednjim mjesecima rata počelo govoriti o "sudbinskoj zajednici " dviju zemalja¹⁹².

¹⁹² Gert Fricke, *Kroatien 1941-1944* (Der "Unabhängige Staat in der Sicht des deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau), Freiburg 1972, S. 172.

HITLEROVA NAREDBA (23. II 1945) DA SE GLAVNI GRAD BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO ODRŽI U NJEMAČKIM RUKAMA

Dolazeći iz balkanskog prostora, vojna grupa "E" prekorila je sredinom januara 1945. godine hrvatsku granicu. Voljom Hitlera, ove snage imale su da brane savezničku zemlju od napada koji su očekivani sa juga, istoka i sjevera. U neprekidnoj borbi sav teret ležao je na njemačkom vojniku. Nekađ slavljén kao oslobodilac, njemački vojnik sada nije imao prijatelja; sa svih strana vrebala ga je izdaja, memoarski je zapisao komandant Jugoistoka¹⁹³

Hitler je donio posebnu naredbu, kojom su određeni operativni zadaci ratnih formacija Jugoistoka u Hrvatskoj. Komandantu Jugoistoka imale su da se stave na raspolaganje određene snage za vođenje operacija u Bosni. Njihov zadatak bio je da drže pod kontrolom veliku teritoriju oko Sarajeva. Hitlerovom naredbom izričito je rečeno da glavni grad Bosne i Hercegovine mora, iz političkih razloga, ostati u njemačkim rukama, pa je u tom pogledu komandant Jugoistoka imao sva neophodna ovlaštenja. Za održanje Sarajeva mora biti pod stalnom kontrolom željeznička i drumska linija Sarajevo-Brod, a istovremeno treba da budu razbijene jake partizanske snage koncentrisane u rejonima Tuzle i Travnika¹⁹⁴

Među važne zadatke koje je dobila njemačka 22. pješadijska divizija bio je da prodre iz prostora Sokolac-Vlasenica, da stigne do Zvornika te ovlada ušćem Drine u Savu. Ovaj prostor trebalo je da se brani osloncem na Janju i Bijeljину. Radi

193 Karl H n i l i c k a, n. dj., Dokumente Nr 24: Die Grosse Absetzbewegung im Sudosten. Denkschrift des Oberbefehlshabers Südost (Heeresgruppe F), Hauptquartier, Januar 1945. Quelle: Militärarchiv, S. 363-365.

194 AVII - NAV - T - 78 - r 305 - Telegramm den 23. Februar 1945. - Streng geheim - S. 6255841-2.

snabdijevanja divizije morala je biti otvorena linija Zvornik-Tuzla, a rejon Doboja osiguran za smještaj dopunskih jedinica. S obzirom da su se na izvjesnim tačkama u ovom prostoru nalazile četničke snage, naredbom divizije naglašen je značaj saradnje sa četničkim jedinicama koje su djelovale na Majevici. Da bi izvršila postavljene zadatke, divizija je morala da vodi veoma teške borbe, jer je partizanski protivnik raspolagao brojnim ljudstvom i dobrim naoružanjem. U teškim borbama, sa velikim gubicima divizija je od 15. I do 25. II prešla razdaljinu od 155 km, od Sokoca do Bijeljine. Prema sebi imala je tri Titove divizije. U zaključku ocjene ove operacije komandant 22. p. divizije, general-lajtnant Helmut Fribe zapisao je da se ovdje, prema jednodušnom shvatanju, radilo o dobro naoružanom, dobro uvježbanom i dobro vodećem protivniku¹⁹⁵.

Zadaci koje su u rano proljeće u Bosni i Hercegovini dobivale njemačke formacije prerastali su njihove opšte mogućnosti. Nasuprot partizanskim snagama koje su rasle, njemačke divizije bile su došle u situaciju da iz Bosne i Hercegovine izvlače živu silu i ratnu tehniku. Okončano je bilo sa naredbama ofanzivnog karaktera. Nije moglo biti izvršeno Hitlerovo naređenje da se glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo održi u njemačkim rukama da bi se potvrdio njemački politički interes i prestiž u Bosni i Hercegovini. Noću 5/6. aprila 1945. godine "planski" je napušteno Sarajevo, jer XXI brdski korpus nije mogao da se suprotstavi nadmoćnim partizanskim korpusima. Njemačkim formacijama preostalo je da se izvlače iz Bosne i Hercegovine u pravcu sjevera, prema Savi i preko Save i Drave¹⁹⁶.

195 Karl H n i l i c k a, n. dj., Dokumente Nr 23: Bericht der 22. Infanterie Division über die Durchbruchskämpfe aus dem Raum Sokolac-Vlasenica über Zvornik nach Bijeljina. Div. Gefechtsstand, den 28.2.1945. Quelle: Privates Archiv des Generalleutnants Helmut Friede, S. 323, 329, 335.

196 *Zbornik NOR-a*, XII, knj. 4, Dokument br. 209: Izvod iz dnevnog izveštaja Komande kopnene vojske od 6. aprila 1945. o dejstvima u severozapadnoj Dalmaciji, u reonu Sarajeva i severoistočnoj Bosni, str. 843-844.

OPŠTI POGLED

Svaka iz svoje istorije, Njemačka i Italija ušle su aprila 1941. godine na svoja vrata u Jugoslaviju - Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Iako su tokom Prvog svjetskog rata Nijemci i Italijani pripadali sukobljenim blokovima (Centralnih sila i Antante), u Drugi svjetski rat ušli su kao saveznici. Međutim, agresija na Jugoslaviju i rasparčavanje jugoslavenske države pokazali su da ih na ovom prostoru uz identične vode i različiti interesi. U stvari, okupacijom Jugoslavije stvorena je situacija koja im je omogućavala da realizuju istorijske težnje svojih država, prekinute Versajskim mirovnim ugovorom. Njemački "Drang nach Südosten" i italijanski kurs da se okvirom italijanske države obuhvati istočna obala Jadrana ("mare nostrum") činilo se da su bili postignuti. Stvaranje NDH bilo je motivirano ratnim ciljevima Osovine Berlin-Rim, koji su bili određeni i već sadržani u istorijski formiranim ekspanzionističkim programima Njemačke i Italije. Tvorcima ratne strategije Osovine na prostoru nove države preostalo je da dogovorom razgraniče sferu uticaja, odnosno da preciziraju granice svoje vojno-političke i privredno-političke nadležnosti. Sve što je u tom pogledu bilo neophodno da se reguliše učinjeno je tokom aprila 1941. godine, ubrzo poslije proglašenja NDH. Dogovorom između Hitlera i Musolinija područje Sredozemlja, što znači i NDH, našlo se u italijanskoj državnoj sferi. Nijemci su naglasili da oni u NDH imaju samo određene privredne interese. Otvoreno pitanje Bosne i Hercegovine riješeno je na Ministarskoj konferenciji u Beču 21. i 22. aprila. Nastojanjem njemačke strane, Bosna i Hercegovina uključena je u NDH. Utvrđivanjem njemačkog i italijanskog okupacionog područja na teritoriji NDH, kroz koju je provedena demarkaciona linija, nagoviješteno je da se Nijemci ne odriču prisustva u zoni

Sredozemlja. Štaviše, u NDH u cjelini, a posebno na prostoru Bosne i Hercegovine, Nijemci su od početka ispoljili višestruki interes - vojni, politički, privredni. Unutar NDH Bosna i Hercegovina je tokom cijelog rata za Nijemce imala poseban značaj.

Težište italijanske ekspanzionističke politike nalazilo se na pravcu istočnih jadranskih teritorija. Sada je Italija bila u mogućnosti da svojoj državnoj teritoriji priključi znatno više nego što je to predviđao Londonski pakt (1915) kao cijenu ratnog učešća u bloku zemalja Antante. Rimskim ugovorom (18. V 1941) između NDH i Italije određene su međudržavne granice, a dekretom kralja Vitorija Emanuela proglašena je aneksija Dalmacije, Boke Kotorske, dijelova Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i osnivanje Guvernerata Dalmacije, koji je obuhvatio pokrajine Zadar, Split i Kotor. Vojno-diplomatsko prisustvo Italije tokom rata u Bosni i Hercegovini bilo je praćeno njenim kontroverznim vojno-političkim potezima, u kojima se iskazivao interes Italije na bosanskohercegovačkoj teritoriji. To iskazivanje nije nikad dobilo značaj zvanične državne politike, iako je bilo podsticano od strane značajnih italijanskih vojnih i diplomatskih predstavnika u Bosni i Hercegovini. Za razliku od Njemačke, koja je svoj oslonac u NDH nalazila u njenim vojnim snagama i političkim organima, Italija se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini naslanjala na njihove protivnike, na protivhrvatski, "nacionalni", četnički ustanički pokret. Zasluhuje da se istakne činjenica da se katolička Italija u klerikalno-katoličkoj NDH vojno i politički povezuje sa pravoslavnim elementom, koji je ustaški režim stavio izvan zakona i izložio genocidu. Saglasno tezi da se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini vodio vjerski rat, moglo se pretpostaviti da će katolička Italija na teritoriji NDH tražiti uporište i podršku u njenoj katoličkoj bazi. Desilo se, međutim, suprotno. Italija je ovdje zanemarila vjerski katolički momenat za račun svoga ekspanzionističkog državnog interesa, koji je ugrožavao i sam opstanak NDH. Njen saveznik postao

je pravoslavni četnički pokret, jer je bio prirodni protivnik NDH. Vjerske razlike između fašističke Italije i četničkog pokreta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nisu bile zapreke da postanu ratni saveznici. Povezala ih je i ujedinila antihrvatska pozicija.

Opredijeljen za rušenje NDH, četnički pokret u Bosni i Hercegovini zalagao se za uspostavljanje italijanskog protektorata u Bosni i Hercegovini. Italija je takođe nastojala da Bosnu i Hercegovinu istrgne iz sastava NDH i u tom pravcu imala je jaku podršku bosansko-hercegovačkih četnika. Na toj liniji je i ocjena nekih istaknutih italijanskih vojnih predstavnika da je bilo pogrešno što su Italijani na Bečkoj konferenciji pristali da se Bosna i Hercegovina uključi u sastav NDH. Italijanska saradnja sa četnicima bila je u stvari u funkciji jačanja i proširenja italijanske vlasti i dominacije u Bosni i Hercegovini, u kojoj je ustanički pokret već od početka ugrozio vojne i političke pozicije NDH. Relativna čvrstina italijansko-četničke saradnje počivala je takođe na njihovom beskompromisnom opredjeljenju protiv komunističkog partizanskog pokreta, koji je u Bosni i Hercegovini ispoljavao veliku žilavost i sposobnost obnavljanja novim snagama. Značajno je da se konstatuje da ozbiljne razlike prema jugoslavenskom pitanju nisu postale faktor italijansko-četničke konfrontacije. Fašistička Italija bila je odlučan protivnik Jugoslavije, za čiji se velikosrpski oblik dosljedno izjašnjavao četnički pokret. Njihova zajednička antihrvatska pozicija potisnula je u drugi plan državnoprogramske razlike među njima. Italijani su se oslanjali na četnike s ciljem proširenja dominacije u NDH; četnici su primali italijansku vojnu i materijalnu pomoć s ciljem obnavljanja velikosrpske Jugoslavije. Kapitulacijom Italije četnički pokret u Bosni i Hercegovini izgubio je zaštitnika, koji ga je pomagao naoružanjem i drugim sredstvima potrebnim za vođenje rata. Sa bosansko-hercegovačkog ratišta otpao je jedan od najvažnijih učesnika.

Dok su se Italijani prvi put u novijoj historiji pojavili na teritoriji Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, Nijemci su u Bosnu i Hercegovinu došli kao njeni znanci. Nije bilo slučajno što je njemačko okupaciono područje bilo ekonomski razvijeniji dio Bosne i Hercegovine. U njoj su Nijemci nastojali da učvrste ustaški režim, da stabilizuju Bosnu i Hercegovinu u okviru NDH kako bi njihove vojne snage bile oslobođene za potrebe velikih ratišta. Štaviše, podržavajući ustaški režim, Nijemci su nastojali da iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine dobiju značajne vojne kontingente za rat na istočnom frontu. Hitler je pri tome izvršio posebno priznanje bosansko-hercegovačkim regimentama angažovanim za ratne ciljeve Austro-Ugarske Monarhije u Prvom svjetskom ratu. Međutim, s pojavom ustaničkog pokreta stvari su se komplikovale naročito u Bosni i Hercegovini, u kojoj je ustaška vlast već u ljeto 1941. bila ozbiljno uzdrmana i izložena razaranju, čemu NDH nije mogla da se suprotstavi. Masovan ustanički pokret bio je odgovor srpskog naroda na pogrome i genocid koji je protiv njega preduzela NDH svojim ustaškim, vojnim i policijskim aparatom. Njemački okupacioni faktor nije ništa na djelu preduzeo da se onemogući i spriječi ustaški zločin nad Srbima, Jevrejima, Romima i protivnicima ustaškog terora. Pojedini njemački generali na dužnosti u NDH zadovoljili su se ocjenom da su ustaški zločini neposredno izazvali oružani ustanak protiv NDH. Od kraja 1941. godine pa tokom cijelog trajanja rata u njemačkim štabovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zagovaralo se uspostavljanje njemačke vojne uprave u NDH. Uporedo, među njemačkim generalima se relativno rano pojavilo shvatanje da NDH predstavlja višenacionalnu državu i da je nemoguće nasiljem stvoriti nacionalno jedinstvenu hrvatsku državu. Ovo shvatanje naročito se temeljilo na nacionalnoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ono je odbacivalo ustašku tvrdnju da su bosansko-hercegovački Muslimani u nacionalnom pogledu Hrvati. Svoju poziciju u Bosni i Hercegovini Nijemci su, po tradiciji, gradili

na saradnji sa Hrvatima i Muslimanima. Ni ovdje vjerske razlike nisu predstavljale zapreku njemačkim ratnim ciljevima, njemačkim vojnim i političkim interesima. Unutrašnji vjersko-nacionalni frontovi u Bosni i Hercegovini činili su nezaobilazan elemenat njemačke ratne strategije, motiviran težnjom Rajha za dominacijom na Jugoistoku, u kojem Bosna i Hercegovina nikako nije bila marginalan prostor.

U pogledu uspostavljanja njemačke vojne uprave u Bosni i Hercegovini na istoj liniji sa njemačkim generalima bili su i Muslimani oko istaknutih autonomista. Oni su još u aprilu 1941. predlagali Nijemcima da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz sastava NDH i konstituiše kao zasebna autonomna jedinica pod protektoratom Rajha. U istoj mjeri u kojoj se može govoriti o podršci srpskog "nacionalnog" ustaničkog pokreta italijanskoj politici u Bosni i Hercegovini, njemačka okupaciona politika imala je oslonac u Muslimanima. Ipak, bilo bi pogrešno zaključivati da su njemačko-muslimanski odnosi počivali na čvrstoj podlozi. Dakako, nije to bilo ni realno jer su im interesi bili različiti. Razdvajala ih je njihova pozicija prema NDH. Nijemci nikako nisu bili spremni na dezintegraciju ustaške države za račun bosansko-hercegovačkih Muslimana, čiji je prevashodni interes bio u odvajanju Bosne i Hercegovine od NDH i njen autonoman položaj pod njemačkom zaštitom. U jednom trenutku činilo se da muslimanski autonomistički interes ima realnu šansu. Himlerova inicijativa da se u Bosni formira SS divizija muslimanskog sastava pothranjivala je nade muslimanskih autonomista. Te nade podsticane su takođe ličnim angažovanjem velikog jerusalimskog muftije El Huseinija u duhu njemačko-islamske solidarnosti. Međutim, državni vrh Rajha nikad se nije izjasnio pozitivno u pogledu autonomnog položaja Bosne i Hercegovine. Činjenica je da ta okolnost nije kod Muslimana bila praćena oslobođenjem od autonomističke iluzije. Naprotiv, njemačko vojno prisustvo u Bosni i Hercegovini predstavljalo je podlogu da se nada u autonomiju održava među Muslimanima. Nijemcima to nije

smetalo, pogotovo što ona nije političkom praksom ugrožavala njihovu ratnu tvorevinu - NDH. U Hitlerovom Glavnom štabu nikad nisu bili spremni da dignu ruke od "suvereniteta" NDH iako je iz najodgovornijeg generalskog kruga bilo zahtjeva u tom pravcu. Politička povezanost sa Hrvatima dobivala je u Hitlerovoj interpretaciji sudbinski značaj. Do bosansko-hercegovačkih Muslimana jedva da je dopirao glas o Hitlerovim komplimentima njihovim vojničkim kvalitetima. Kašeovi izvještaji o rasulu 13. SS divizije osporavali su Hitlerove pohvale muslimanskim ratnicima.

Njemačka ratna igra sa četnicima imala je drukčije sadržaje. U središtu nalazila se istočna Bosna. Pregovori sa četničkim vođama Dangićem i Jevđevićem propali su zbog tvrdog negativnog stanovišta predstavnika NDH, odnosno zbog odbijanja Jevđevića da prizna NDH. Uvjereni u njihovo velikosrpsko opredjeljenje, Nijemci su smatrali četnike neprijateljem, protiv kojeg mora da važi samo jedan pravac i jedno rješenje - likvidacija. Uporedo s tim, antikomunističko opredjeljenje četnika rukovodilo ih je da izbjegavaju sukobe sa Nijemcima, odnosno da zajedno sa njima čine front protiv partizana. Što je partizanski pokret više jačao, Nijemci su bili spremniji da, u određenim situacijama, prihvate i odobre svojim nižim komandama operativnu saradnju sa četničkim jedinicama. Rat je nemilosrdno lomio krute stavove: njemačke - da beskompromisno istraju na kursu protiv velikosrpskih četnika; četničke - da potvrđuju srpsku nacionalnu tradiciju pro-tiv Nijemaca.

Kao okupatori Jugoslavije, Nijemci ni u Bosni i Hercegovini nisu djelovali u smislu njenog izvornog i trajnog interesa da opstoji kao istorijski integritet i individualitet. Naprotiv, i u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim jugoslavenskim zemljama, slijedili su svoj vrhovni okupacioni imperativ - da se u njoj trajno održe i učine je bezličnim segmentom njemačkog nacističkog "novog pokreta". Njemačko povlačenje iz Bosne i

Hercegovine uklopilo se u finale i fijasko Hitlerove strategije dominacije nad svijetom, s kojom je Treći Rajh pošao u Drugi svjetski rat.

Nakon završetka rata Bosna i Hercegovina ušla je u novo historijsko razdoblje, obilježeno novim položajem i društvenim poretkom u znaku ideologije neospornog ratnog pobjednika - Komunističke partije Jugoslavije.

BOSNIA AND HERZEGOVINA 1941-1945 IN GERMAN AND ITALIAN DOCUMENTS

Summary

The monograph deals with the historically relevant data about the position of Bosnia and Herzegovina during the occupation 1941-1945, such as making Bosnia and Herzegovina a part of the Independent State of Croatia (ISC) according to the Vienna Conference of the foreign affairs ministers of Germany and Italy, the breaking out of the uprising and the pacifying of the uprising centers, a different attitude of Germans and Italians about the events in BH, especially in connection with the national relations. In that regard the attitude of German and Italian military circles that "Bosnia and Herzegovina has nothing in common with real Croatia" is very significant, and also that Dalmatia and BH make a geopolitical entirety as well as that, on the basis of the German - Italian agreement, according to which BH falls into the Italian sphere of influence, the whole BH should be included into the Italian occupational zone, making that way a precondition for its union with Dalmatia. The monograph also deals with Hitler's attitude that the military establishment of the ISC itself should solve the problem of the uprising forces and to liquidate the uprising, explaining that the Third Reich has not a surplus of military units, because all the German units must be engaged on the Russian front. The monograph also analyses the German plan of preparations for organizing the 13th SS division and, in connection with that, the German policy on the aspiration of the Moslem autonomists to separate BH from the ISC and put it under the protectorate of the Third

Reich. It also discusses the German estimation of the Italian capitulation which changed the position of the military and political situation in the ISC as a whole and especially in BH. The Germans were well aware of a growing discontent among the whole population in BH, not only among the Orthodox people, but also among the Croats and Moslems. The German Command of the South-East concluded that the communist forces were in growth and that the "national forces" were in decline. According to Field Marshal Maximilian von Weicks' estimation at the end of 1943, the greatest danger for the German war objectives came from Croatia and BH. Hitler's attitude was that Germany should give a complete support to the ISC. Beside the authorized general for ISC Glaise von Horstenau and the German envoy with the ISC Government Siegfried Kasche, a prominent role in the German policy had Heinrich Himmler, the Reichsführer of the SS units in the Third Reich.

Before the end of the war the German authorized envoy for Yugoslavia Herman Neubacher made a plan according to which, within the new order on the Croatian and Serbian territories, Moslems from BH and Sanjak would stay within the sphere of the Reich policy. The role of Moslems, according to Neubacher's concept of the Serbian Federation, was to be in the function of opposing the Belgrade centralism of the Great Serbia, while on the Croatian territory the Moslems would be given a large autonomy. According to Neubacher's plan Sanjak would stay within the Serbian Federation, and BH within the Croatian State. That way the Moslems would be given a role of a trench between Serbia and Croatia.

Though the Germans had decided that BH would be within the Italian sphere, compared with Germany which showed a great interest for BH to exist permanently, Italy had in BH a second rate role during the war. It is significant that Italy in BH (as well as in Croatia) relied on the Orthodox

element (though a Catholic state) and practiced a cooperation with the Chetnik movement which was opposed to the (Catholic) ISC. The Italians were linked with the Chetniks through their counter Croatian position. The alliance of the Italian occupator and the Chetniks was also based on their uncompromising orientation against the Communist Partisan movement. With the capitulation of Italy, in September 1943, the Chetnik movement lost its mighty protector, the situation which greatly influenced the growth of the Partisan movement.

The German war plays with the Chetniks with whom, due to the approval of the Supreme Command, the lower rank commands could cooperate, had an extremely tactical motive. Still, till the end of the war, the Germans regarded the Chetniks their enemies, primarily because of their great-Serbian orientation. Even their mutual anti-communism could not connect them firmly. With both of them there was a prevailing tradition of a national hostility.

It is significant that Hitler, at the end of 1945, ordered that BH capital Sarajevo must be kept in German hands. The order was motivated by primarily political reasons and the prestige of the German Reich. However, the order was given at an unappropriate time, when the German forces had to withdraw from the Balkans.

Bosnia and Herzegovina paid an enormous price of the German-Italian occupation during the Second World War. Under the "protection" of the German and Italian occupators BH became a Fascist scaffold of a mass scale genocide forms. It took hundreds of thousands of its inhabitants from among the Serbs, Moslems, Jews, Gypsies, as well as BH antifascists.

I N D E K S N A Z I V A

- Alajbegović, Mehmed - 124
 Aleksandar Karadordević - 14
 Altajger, Branimir - 69
 Ambrozio, Vitorio - 58
 Aneksija BiH (1908) - 12
 Anšlus (Austrije) - 14
 Austrougarska okupacija (1878) - 11
 Bader Paul - 49, 57, 58, 61, 85, 88
 Badoljo Pijetro - 107, 110
 Badri, Pejani - 125
 Banovina Hrvatska - 15
 Bečka konferencija ministara inostranih poslova (1941) - 20, 35, 137, 153, 155, 161
 Benak, Aleksandar - 111
 Bencler, Feliks - 57
 Berger, Gotlib - 104, 133, 134, 135
 Berlinski Kongres (1878) - 6
 Betman-Holveg Teobald - 14
 Bernhardi, Fridrih - 9
 Bihaćka republika - 92
 Bitka pod Banjalukom (1737) - 6
 Bitka pod Bečom (1683) - 5
 Borman, Martin - 149
 Bosanskohercegovački ustanak (1875) - 6
 Bosanski pašaluk - 5
 Burgis - 5
 Careve instrukcije (1878) - 11
 Čano, Galeaco - 20
 Damjanović, Leka - 85, 147
 Dangić Jezdimir - 49, 50, 53, 55, 158
 Drenović, Uroš - 102
 Drugo zasjedanje AVNOJ-a - 115, 116
 27. mart 1941 - 15
 Dubički rat (1788, 1797) - 6
 Đardini, R. - 62
 El Huseini - 55, 95, 100, 131, 157
 Eugen Savojski - 6
 Ferdinand Habsburški - 5
 Fik, Ernst - 122
 Filipović, Josip - 7
 Fišer, Frio - 10
 Fortner Johan - 80, 81, 85
 Francetić, Jure - 26, 61, 63
 Franc Ferdinand - 12
 Ferković, Ivan - 111
 From, Erih - 132
 Gerdes, Hugo - 87
 Hadžiefendić, Muhamed - 85
 Hadžihasanović, Uzeir-aga - 71, 87
 Henke, - 133
 Hercegovački ustanak (1882) - 8, 11
 Hevel, - 52, 110
 Himler, Hajnrih - 68, 95, 100, 104, 109, 122, 123, 124, 125, 137, 144, 157, 162
 Hitler, Adolf - Firer - 14, 15, 17, 30, 35, 52, 78, 80, 87, 91, 94, 95, 100, 101, 110, 111, 112, 114, 117, 121, 122, 124, 126, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 141, 143, 144, 146, 151, 152, 153, 156, 158, 159, 161, 162, 163
 Hnilika, Karl - 113

- Horstenau, Edmund Glez fon - 19, 21, 24, 30, 31, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 54, 55, 57, 61, 63, 73, 87, 94, 95, 108, 120, 121, 138, 143, 149
 Islamska vjerska zajednica (IVZ) - 13
 Jakovljević, - 96
 Jevđević, Dobrosav - 46, 49, 74, 84, 91, 92, 94, 96, 158
 Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) - 13, 15
 Kajtel, Vilhelm - 110, 137
 Kalabić, Nikola - 147
 Kalaj, Benjamin - 9, 10
 Kaltenbruner, - 133, 134
 Karlovački mir (1699) - 5
 Kaše, Zigfrid - 19, 32, 48, 49, 51, 57, 67, 68, 72, 87, 93, 96, 100, 102, 103, 104, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 121, 125, 133, 134, 135, 136, 138, 143, 145, 146, 162
 Kazertano, Antonio - 22, 32
 Kerović, Radivoje - 71, 85
 Keserović, - 147
 Keviš, Erih - 50
 Komunistička internacionala (KI) - 13
 Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) - 13
 Košak, Vladimir - 74, 131, 132
 Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca - 12
 Krup - 14
 Kulenović, Džafer - 95, 102
 Kulenović, Osman - 41
 Kunce, Valter - 57
 Kvaternik, Slavko - 19, 21, 57
 Laksa, Vladimir - 57, 58, 59
 Liters, Rudolf - 95, 106, 107, 111
 Londonski pakt (1915) - 154
 Lorković, Mladen - 104, 138
 Lukač, Dušan - 14
 Luter, Martin - 68
 Maček, Vlatko - 96, 110
 Mandić, Nikola - 121
 Mateis, Franjo - 148
 Mihailović, Draža - 51, 53, 54, 73, 85, 90, 112, 128, 147
 Miljković, Huska - 127
 Mitrović, Andrej - 10
 Mohačka Bitka (1526) - 5
 Muslimanska dobrovoljačka legija - 85
 Musolini, Benito - 97, 107, 153
 MVAC (Antikomunistička dobrovoljačka milicija) - 77, 84
 Nacional-socijalistička partija - 14
 Nedić, Milan - 42, 50
 Nojbaher, Herman - 115, 124, 125, 126, 137, 147, 162
 Oksilia, Antonio - 58
 Ostojić, Zahavije - 147
 Pašić, Muhamed - 82, 83
 Pavelić, Anto - Poglavnik - 22, 31, 32, 34, 36, 48, 78, 79, 80, 84, 87, 95, 101, 109, 110, 111, 120, 121, 129, 134, 138, 141, 143, 144, 148
 Perić, Stijepo - 122
 5. bosanska SS divizija - 110
 Pijeke, Đuzepe - 75, 77, 96
 Popovac, Ismet - 82, 83
 Prelog, Milan - 5
 Princ Eugen SS divizija - 68, 93, 94, 105
 Princip, Gavrilo - 12
 Račić, Dragoslav - 147
 Radić, Rade - 71, 82
 Rekard, Vili - 93, 102, 103
 Ribentrop, Joahim fon - 20, 53, 68, 103, 110, 114, 126, 137, 146
 Rimski ugovori (1941) - 19, 21, 32, 43, 154
 Roata, Mario - 47, 52, 58, 59, 60, 61, 67, 72, 77, 84, 86
 Salihagić, Suljaga - 87
 Softić, Mustafa - 87
 Sporazum Cvetković - Maček - 15

Sténgraht, fon - 133
 Stojadinović, Milan - 14
 Sulejmanpašić, Nedžad-beg - 87
 Šarnebek, - 96
 Štal, - 73
 Tajni arhivi grofa Čana - 17
 Tito, Josip Broz - 103, 112, 115,
 119, 128, 134, 149
 Trifunović, Ilija - 84, 147
 13. muslimanska SS divizija
 "Handžar" - 87, 95, 96, 100,
 104, 109, 114, 118, 120, 124,
 125, 127, 128, 130, 131, 132,
 133, 134, 139, 140, 144, 145,
 146, 147, 148, 158
 Trojni pakt -15
 Troj, Rudolf - 69, 71, 82, 83, 85,
 87, 88, 89
 Uzunović, Jusuf - 94
 Vagner, - 130, 140,
 Vajczeker, - 132
 Vajks, Maksimilijan fon - 112,
 115, 131, 136, 137, 162
 Vakufsko-mearifska
 autonomija - 11
 Velimont, Valter - 110
 Versajski ugovor - 12, 153
 Vezemajer, Edmund - 19, 57
 Vilhelm II - 10, 14
 Vinkler, - 100
 Vitorio Emanuel - 154
 Vokić, Ante - 119
 Vrančić, Vjekoslav - 49, 106
 Vrhovni štab NOV i POJ - 92,
 115
 Zaubercvajg, - 126, 128, 130

Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

DTP: Akif Olovčić

Štampa: ~~Elif~~ ~~Drak~~ Sarajevo

Za štampariju: Muhamed Hrlović